

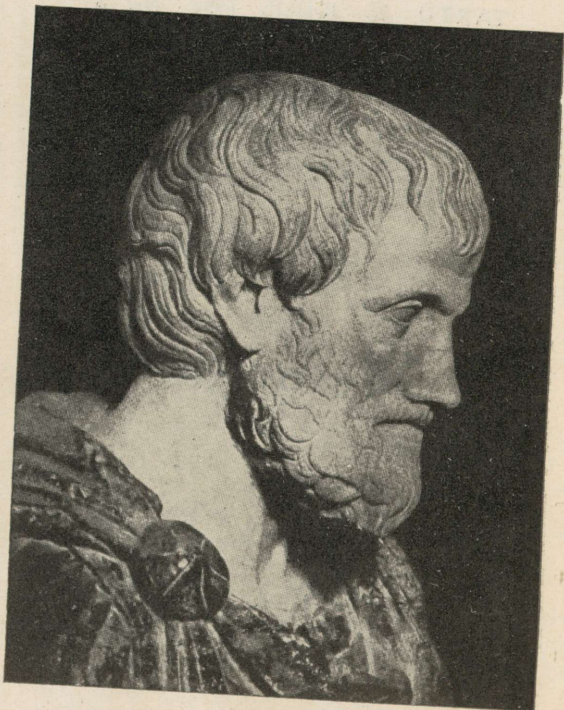
ARISTOTELES

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 44
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 25. JUULIL 1938. Nr. 3

ARISTOTELES

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF ART AND HISTORY
CITY OF BOSTON
121 ST. MARYS ST. BOSTON
MASS.

ARISTOTELES

A-8451^{III}

L. ANVELT

ARISTOTELES

VANA-AJA UNIVERSAALSEMAID TEADLASI

E. V.

TARTU ÜLIKOOLI
— USUTEADUSKOND
SEMINARI RAAMATUKOGU

Tartus, 3. XI. 1938 a.

№ 6438

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI
TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
96875

Rf. 212150

G. Roht'i trükk, Tartus 1938.

I.

SÜNNIPAİK JA LAPSEPÖLV.

Kuuskümmend kaks aastat elu eriliselt silmapaistvate sündmusteta ja ometi juba üle kahe tuhande aasta surematust järelepõlvede mõtteilmas, — selline on Aristoteelse saatus. Tema mõju Euroopa vaimuelu arengusse, kord edasiviiv, kord pidurdav, on olnud suurimaid, mida avaldanud üksik inimene. *Aristoteles dixit* — „Aristoteles ütles“ — lisatuna mingi väite puhul tähendas sajandite jooksul keskaja õpetlasile, et see on tõsi. Aristoteelse filosoofias nähti tarkust *par excellence*. Temale toetudes püüdsid kuulsad skolastikud luua katoliku kiriku „igavest filosoofiat“, samuti tema abil aga eitas araabia filosoof Averroes isiklikku surematust. Uuemalgi ajal, kui Aristoteles pole enam mingi vaidlematu autoriteet kõigis asjus, vilksatavad tema nimi ja õpetus suurte maailmavaatelistele probleemide arutamisel. Idealistid ja vitalistid peavad teda omaks meheks, kuid ka dialektilise materialismi teoreetikud annavad talle tähtsa koha oma doktriini ettevalmistajate hulgas.

Selle suure mõtleja elust ning õpetusest

püüab lühikese ülevaate pakkuda käesolev raamat. Ülesanne pole kerge. Biograafilises osas ohustavad autorit allikate lünklikkus ja väheusutavus, õpetuse refereerimisel seevastu ainese ammendamatu mitmekülgsus ja mõtteküllus, millest pole lihtne valida seda, mis ühtaegu oluline Aristotelese elutöö iseloomustamiseks ning huvitav populaarteadusliku teose lugejale.

Aristoteles sündis a. 384 e. Kr. Chalkidike poolsaare idarannikul asetsevas Stageiroses ehk Stageiras. Linn asetses taimestikult lopsakas Arethuse orus, kuhu keerukaid teid pidi laskusid Makedoonia mägedest tulevad rändurid. Väike Chalkidike poolsaar oli neil aegadel tihedasti üle külvatud kreeklaste asulinnadega. Aristotelese kaasaegne, Ateena kuulus kõnemees Demosthenes tähendas kord, et Makedoonia kuningas Philippos II (ka Aristotelese kaasaegne) olevat seal purustanud üle 32 linna. Isegi juhul, kui Makedoonia-vaenuline Demosthenes sihilikult suurendas purustatud linnade arvu, ei võinud see palju ulatuda üle sealsete linnade üldarvu, selleks tunti Ateenas Chalkidiket liiga hästi.

Kreeka asulinnad olid emalinnadega elavas kaubanduslikus läbikäimises, said osa nende materiaalsest ja vaimsest kultuurist ja võitlesid Kreeka kodusõdades kaasa kord ühe, kord teise juhtiva linnriigi liitlasina. Nende, rannikumaad palistavate linnade lähimas naabruses asetses kultuuriliselt mahajäänud Makedoonia kuningriik. Makedoonlased olid tõenäoliselt kreeklaste hõimlased, ent kreeklased kohtlesid neid kui bar-

bareid, välja jättes nad selliseist ühiskreeka üritustest, nagu olümpiamängud ja templiühingud. Makedoonia oli kliimaltki Kreekamaast karedam ja niiskem. Olümposest põhja pool kasvavad õlipuud ja muud lõunamaataimed edenesid jõudsasti ainult päikeserikkail ja külmade tuulte eest varjatud rannamail ja muil sääraselt soodsail kohtadel. Linnad olid arenemata. Kuningad valitsesid jõurikast primitiivsevõitu talupojarahvast, kelle hulgas oli külluses innukaid kütte ja vapraid sõdureid. Aristotelese ajal aina kasvas Makedoonia sõjaline jõud, ja kreeka asulinades suhtuti sellesse teatud umbusalduse ja kartusega.

Aristoteles kasvas Stageiras kahe eri maailma piirimail, võttes vastu kujundavaid muljeid nii kreeka kui ka makedoonia miljööst. Tema isa *Nikomachos* oli ühelt poolt kreeka haridusega stageiralane, aga teisalt Makedoonia kuninga *Amyntas II* ihuarst ja tõenäoliselt ka sõber. *Amyntas* näib olnud võimas valitseja, kes sai kogu Makedoonia isandaks alles sitke kolmeaastase võitluse järel teise troonipretendendiga. On tõenäoline, et Aristoteles poisikesepõlves viibis mõnigi kord koos oma isaga Makedoonia kuningate residentsis Pellas. Kuigi *Amyntas* näikse olnud üks paremaid Makedoonia valitsejaid, ometi ei puudunud temagi ajal Makedoonia draamatilises õueelus nii tavalised intriigid, mõrvad ja priiskamine. *Amyntase* noorim poeg *Philippos*, *Aleksander Suure* isa, oli Aristotelesega ligikaudu ühevanune. Väga tõenäoline, et mõlemad tutvusid juba lastena. (Seega ehk osalt seletubki,

mispärast Philippos II kutsus hiljem oma poja Aleksandri kasvatajaks just Aristotelese, kuigi viimane polnud veel kaugeltki kuulsus.) See kõik on enam kui võimalik, ent väheses usaldusväärses allikmaterjalis me andmeid selle kohta ei leia.

Samuti ei teata peagu midagi Aristotelese vennast Arimnestosest ja õest Arimnestest. Vahest ainult seda, et vend suri enne Aristotelest. Ja peagu mingeid andmeid pole ka emast Phais-tisest.

Aristotelese isa oli jõukas. Talle kuulusid maja ja aed Stageiras. Isa mõjukus ja rikkus tasandasid poja eluteed, hoidsid võib-olla ta eneseteadvust mõnestki hoobist. Ent teisalt võib arvata, et isa rikkus ning kõrge koht võõra Makedoonia õue juures löid mõnesuguseid distantstundeid tema perekonna ja muude väikese Stageira kreeklaste vahel. Kasvavas Aristoteleses ei tekkinud täiesti selgunud ühte või teise ühiskonda kuulumise tunnet, seda lokaalpatriootilist huvi, mis tavaliselt oli väga elav Kreeka pisi-riikide kodanikel. Juba noorelt asetus ta ühiskonnast pisut kõrvale, vaatleja seisukohale. Võib oletada, et isa äratas pojast varakult huvi loodusnähtuste täheldamise vastu. Polnud ju Nikomachos mingi lihtne arst, vaid omal alal isegi autor, kes kirjutanud raamatuid arstiteadusest ja loodusloost. Juba tema esivanemad olid asklepiaadid — arstikunsti jumaluse Asklepiose teenrid —, ja Aristotelesest loodeti tõenäoliselt isa oskuste ja kutse pärijat.

Isa suri aga varakult, kui Aristoteles oli alles

poisike. Allikad ei lase paraku jälle määrata aastaid. Tõenäoliselt õige noorelt kaotas ta ka ema. Keegi Proxenos, arvatavasti üks isa nooremaid sõpru või sugulasi, kes pärit Atarneusest Müüsias¹⁾, kuid elas Stageiras, võttis noore Aristotelese kasvatamise enda hoolde. Proxenos ja ta naine täitsid oma ülesande hästi, nii et Aristotelesel tekkis tugev seotustunne selle perekonnaga. Kui hiljem, Aristotelese meheas, Proxenos ja ta naine surid, maha jättes poja Nikanori, adopteeris Aristoteles viimase. Oma testamendis ta lubas Nikanorile naiseks oma tütre Pythiase, pärandas talle oma varanduse ja liigutavalt manitses teda hoolitsema oma tütre ja poja Nikomachose eest, olles neile „isa ja venna“ asemel. Samuti käskis ta testamendis püstitada kujud nii Proxenose ja tema naise kui ka Nikanori auks.

Proxenos hoolitses eeskujulikult noore Aristotelese hariduse eest. Raamatud olid sel ajal äärmiselt kallid, aga Proxenos ostis talle neid. Juba noorelt harjus Aristoteles palju lugema. Nagu kreeka noormehed tavaliselt, tegeles ta gümnaastika, muusika ja grammatikaga. Viimase all mõisteti noil aegadel lugema ja kirjutama õppimist ja arvutamisege algeid. Sellele järgnes tutvumine vanade autoritega, eriti Homerosoga, mis seisnes peamiselt teostest katkete päheõppimises. Võib-olla ärkas Aristotelesel muinasloolise pimedade lauliku vastu juba nüüd suur huvi,

¹⁾ Müüsias — antiikaegne maa-ala Väike-Aasia loodeosas.

mis meheas avaldus näiteks ülisagedases eeposte tsiteerimises ja Homerosel kirjutamises, milline aga mingi pika uurimistöökirjutamises, milline aga kaduma läinud. Võib-olla tutvus ta pisut ka retoorikaga. Igatahes pidi ta aga omandama algteadmisi matemaatikast, sest muidu poleks ta seitsmeteistkümne-aastaselt pääsenud Ateenas Platoni Akadeemiasse, mille väravale suur filosoof oli asetanud sõnad: „Ärgu astugu sisse ükski, kes ei tunne geomeetriat.“ Võib-olla õppis ta muudki. Vahest tutvus ta oma isa mõjutustel pisut lähemalt loodusega — loodusteaduse alged ei kuulunud sel ajal kaugelgi üldharidusse — samuti omaaegse kobava ja süsteemita arstiteadusega. Küllap lugemishimulisele poisile ei jäänud võõraks oma isa teosedki. Võib-olla kandus Aristoteleseni Stageiras kuuldu materiaalistlikust loodusfilosoofiast lähedasest Abderast, kuulsa atomisti Demokritose kodulinnast. Küllap jutustati talle ühtteist ka Kreeka ajaloost. Stageiras liikus selle kohta vähemalt suulisi pärimusi. Kreeka-Pärsia sõja ajal oli siit möödunud Xerxese hiiglamalev (a. 480) ja koos naaberlinnadega pidi Stageiragi andma barbarite kuningale laevu kasutamiseks. Herodotose ajal¹⁾ olid Xerxese väetee jäljed veel selgesti alles, sest elanikud loobusid vilja külvamisest pärslaste sõtkutud maa-alale. Hiljem olid siia ulatunud Peloponnesose sõja (431—404) võitlused. Üldiselt olid Chalkidike linnad siiski maitsnud enam

¹⁾ Herodotos — kreeka ajaloolane. Suri umbes 425 e. Kr.

rahu kui tähtsamad Kreeka riigid lõuna pool. Nende häda- ja hävingupäevad seisid Aristotelese noorpõlves alles ees. Siis võis Aristotelele-taoline jõukas ja lugupeetud perekonnast, hea eestkostja hoolde sattunud nooruk veel õnnelik olla selles vaiksuses pehme kliima ja looduslikult kauni ümbrusega linnas.

Kuid ta ei jäänud Stageirasse kauaks. Tõenäoliselt teadmistejanu, võib-olla muudegi elamuste nälga kihutab seitsmeteistkümnepäevase Aristotelese kodulinna väikesest pesast lahkuma. Vististi soovis seda kasuisagi. Oli ju nimelt Ateena see koht, kus õpetasid kuulsad filosoofid ja sofistid, kus võidi omandada mitmesuguseid karjääriks vajalikke teadmisi. Pole isegi võimatu, et teda ära sõitma mõjutasid poliitilised asjaolud: samal aastal, kui Aristoteles lahkus, on surnud Makedoonia kuningas Amyntas ja Makedoonias algasid sisetülid, mida Philipposel õnnestus vaigistada alles mitme aasta järel. Võib-olla ei tundnud Aristoteles end enam täiesti julgena Stageiras. Mõned antiiksed autorid jutustavad, et ta prassinud oma isa varanduse liiderlikult läbi, olnud siis sõduriks ja viimaks, korralagedast elust väsinult, läinud Ateena, et taas leida rahu filosoofias. Teise versiooni järgi ajanud ta pärast sõduriametist loobumist Ateenas kahtlast äri arstimitega. Ent usaldusväärsemad autorid, ja koguni mitte alati Aristotelese filosoofilised mõtteosalised, vaid kibedad vastasedki, ei tea midagi sellest või näevad selliseis vihjeis kadedat laimu. Viimase üheks allikaks näib olnud Epikuros, too kannatanud ja

pahurdunud ilmega filosoof ¹⁾, kes endale ja oma õpilasile püüdis selgitada õnnelikolemise harraid reegleid.

Aristoteles läks Ateena seistmeteistkümneaastaselt, vististi 367. a. kevadel, ja pääses varsti Platoni Akadeemiasse. Siin tutvus ta kahekümne aasta jooksul kreeka filosoofia ja teaduse seniste saavutistega ja sai tõukeid uue ning senist ületava loomiseks.

II.

KREEKA FILOSOOFIAST ENNE ARISTOTELEST.

Noil aegadel, kui Aristoteles Akadeemiasse astus, oli kreeka filosoofia juba paarsada aastat vana. Filosoofia, sõnasõnalises tähenduses tarkusearmastus, haaras Platonile ja Aristotelesele eelnenud aegadel peaaegu kogu teoreetiliste teadmiste hulka. Nii nagu meie kõneleme mitmest teadusest, nii kirjutab veel Platongi vahel mitmuses „filosoofiad“.

Filosoofia algab imestamisega, õpetas Akadeemia meister, ja tema kuulsaim õpilanegi võttis omaks selle arvamise. Umbes sääraselt tavatsevad filosoofia sündi seletada ka moodsad teooriad. Kui mitmesugused loodus- ja inimeselu nähtused ja nende traditsiooniline teoloogiline selgitus jumalate, pooljumalate ja müüdiliste

¹⁾ Kui usaldada kujur Demetriusele omistatavat huvitavat karakterbüsti.

olendite varal inimesi enam ei rahulda, siis hakkavad tekkima mitteteoloogilise, teadusliku maailmaseletamise katsed. On tõsi, et juba õige algelisel maailmakäsituse tasemel inimene omab küllalt palju õigeid faktilisi teadmusi realiteedist. Õige varakult selgub näit. metslasele, et ta puuslik ei aita iial tuletetemist, kui puud on märjad, ja fetišilt abi anumise asemel ta harjub hoolitsema selle eest, et puud oleksid kuivad. Üsna varakult märgatakse aastaegade seost tähtede teatud seisundiga, avastatakse mõni algeline matemaatiline tõde jne. Ent teadusest saab juttu olla alles siis, kui inimene kogu olemisest või oleva teatud valdkonnast püüab saavutada haaravat ja seotud üldpilti, kui ta ei rahuldu diskreetsete ¹⁾, enamasti praktiliste vajaduste sunnil tehtud üksikkogemustega ja religioosse luulega maailmaseletamise suurtes küsimustes. Vana-Orienti mõneti nii imposantsed preestrikultuurid ei jõudnud sellesse faasi. Teoloogiavabamat maailmakäsitust näeme tekkivat alles vanadel kreeklastel, kui mitte arvestada Indiat ja Hiinat, kust aga väga kaua ei saanud mainimisväärseid mõjutusi euroopa kultuurile. Kreekas, kus mitmesugused looduslikud ja sotsiaalsed põhjused ei lasknud tekkida ühist suuremat kuningriiki, jäi tekkimata ka valitsusvõimude jumaldamine. Siin säilis hulk omavahel võitlevaid ja võistlevaid suguharusid ja hiljem väikesi linnriike, kus palju rohkem ruumi jäi kodanikkude omaalga-

¹⁾ Diskreetne — siin sidumatu, eraldatud; sageli tarvitatakse ka tähenduses vaikiv, taktiline, tagasihoidlik.

tusele kui suurtes äärmisele kuulekusele ning valitsuse tsentralisatsioonile rajatud idamaa monarhia. Väikeriigikeste omavahelised sõjad, sagedad sisetülid võimu pärast, asumaade rajajate ja kaupmeeste sõidud merede taha ja kokku- puutumine seal mitmesuguste rahvaste mitmesu- guste tõekspidamistega — koos kõige sellega kasvas julgus iseseisvalt mõelda, keset vastu- olusid ja lahkavamusi oma mõistusele toetudes seisukohta võtta.

Selgemaid teadusliku maailmavaatluse algeid leiame kreeka kultuuri piirkonnast VI sajandil e. Kr. Väike-Aasia läänerannikul asetsevais kreek- laste, nimelt joonia suguharude kolooniais tõs- tavad esimesed filosoofid küsimuse, millest ja mil viisil on tekkinud maailm. Nad nägid, kui- das taimed toitunud mullast ja veest ning ise olid toiduks inimestele ja loomadele. Nad nägid ka taimi ja loomi kõdunevat ning jälle mullaks saa- vat. Ühed ja samad ained näisid esinevat mit- mel kujul. Sellest tähelepanekust arvatavasti võrsus küsimus, kas kogu maailm pole ainsast algainest. *Thales* pidas selleks vett, *Anaxi- menes* õhku, *Anaximandros* mingit pii- ritut ning määramatut massi. Algaine polnud joonia filosoofide kujutlustes midagi surnut, ei, nad mõtlesid seda täis elu, hingestatult, „hülo- zoistlikult“. Usundiised kujutlused segunesid ebamääraselt filosoofilistega. „Kõik on täis ju- malaid,“ oli *Thales* ütelnud ja *Anaximandros* ni- metas lõpmatut algainet (*apeironi*) „jumalikuks“. Algainest tekkis kõik ja — vähemalt *Anaximand- rose* arvates — kadus sinna kord kõik. Kõik

diferentseerunu, kõik iseseisvunu kannab karistust kõiksusest eristumise eest ja hukkub. Üksik-
esemete tekkimine ja kadu vahelduvad perioodi-
liselt kuni lõpmatuseni.

Eriti ilmselt esitatakse tekke ja kao parata-
matust IV ja V sajandi vahetusel elanud filosoof
Herakleitose õpetuses. Tema arvates
pole kõiksust loonud jumalad ega inimesed, vaid
see on olnud ja saab olema igavesti elusa tulena,
mis seaduspäraselt kord süttib, kord kustub.
Algtulest tekivad vastuolude ja riiu teel üksikud
asjad, üksmeel ja rahu aga kaotavad kõik erine-
vused ja lasevad asjad tagasi vaibuda algtulle.
„Sõda on kõigi asjade isa“, sest „näljata pole kül-
lastumist, väsimuseta puhkamist, haiguseta para-
nemist, ja poleks ülekohtu, siis ei võiks olla
õiglustki.“ „Kõik voolab“ (*pantha rhei*) arvab
meie „tumedaks“ nimetatud filosoof. Kõik muu-
tub, miski ei jää samaks peale muutumise iga-
veste seaduste. „Olemine on kui jõgi: meie ei
saa kaks korda astuda samasse vette“¹⁾.

Herakleitose tuleteooria puhul võib kahelda,
kas siin on mõeldud tuld kui algainet või on tuli
ainult alatise muutumise sümboliks ja rõhutatakse
seega ainult muutumist kui seaduspärasust. Sea-
duspärasus aga tundus Herakleitosele nähtavasti
olevat midagi mõistuslikku —, oli ju mõistus see,

1) Epicharmos, üks kreeka komöödia loojaid, ta-
vatses sellest õpetusest veidraid järeldusi teha: „Kui
Herakleitosel õigus on, siis ma ei tarvitse maksta oma
võlgu, sest mina, kes neid maksma peab, on teine kui
mina, kes neid tegi. Kahju on aga, et ma ei saa vastu
võtta küllakutset homseks: siis pole ma ju enam see
mees, kes kutse vastu võttis.“

mille abil loodi korda ja selgust inimellu. See-
pärast vist nimetabki ta algtuld vahel ka puh-
taks mõistuseks, igaveseks *logoseks*.

Kindlasti püüdsid tegelikku reaalolemist
ideaalsete printsiipidega seletada Pythagora-
ras ja ta koolkond. See Krotonis, ühes Lõuna-
Itaalias asetsevas kreeka koloonias, õpetav filo-
soof tegeles kreeklasist esimesena edukamalt
matemaatikaga. (Kes meist ei mäletaks koolist
Pythagorase teoreemi!) Matemaatikat harrasta-
des jõudsid pütagoorlased veendumusele, et ma-
temaatilised printsiibid — arvud — on ka reaal-
selt oleva printsiipideks. Arvud on kogu oleva
põhielementideks ja selle tõttu valitsevadki kos-
moses kord ja harmoonia. Arv kui piirav ja
määrav tegur loob lõpmatust kaosest alles maa-
ilma, andes üksikesemetele nende mõõdud ja
proportsioonid.

Kõik siin riivatud filosoofid otsisid midagi
ühist ja püsivat nähtuste voolu taga, olgu siis
algainet või kogu muutlikkust valitsevat seadust.
Ja nende otsingute puhul tundus, et püsiv maa-
ilmaprintsiip avastatakse mõtlemise, mitte mee-
lise taju teel, sest viimane tutvustab meile üksnes
nähtuste paljust. Lõuna-Itaalias, kreeka asulin-
nas Eleas, leidis isegi filosoofe, kes väitsid, et
tõelist olemist võib tunnetada ainult mõtlemise
abil ja nii saadud tulemusi peab uskuma ka seal,
kus nad otse vastu räägivad kõigele meeltega ko-
getule. Eleaatide koolkonda (tekkinud
umbes 500 e. Kr.) kuuluv Parmenides jõuab
tõekspidamistele, mis äärmises vastuolus Herak-
leitose omadega. Tema arvates on olev ainus, üht-

lane, jagamatu, muutumatu, tekkimatu ja kadumatu. Vastupidised omadused — paljus, mitmekesisus, jaotatavus, tekkivus jne. — oleksid mõeldavad ainult siis, kui oleks mitteolev, aga mitteoleva olemasolu on võimatu mõelda ja teda ei või seepärast ka olla. Mitteolevat samastatakse Parmenides arvatavasti tühja ruumiga, olevat ainekse täidetud ruumiga. Naiivsele käsitusele on üksikud asjad ja liikumine mõeldavad ainult siis, kui asjade vahel on tühi ruum. Et see puudub, siis on kogu olev homogeenne (ühtlane), Parmenidese arvates kerakujuline. Parmenidese õpetust paljuse ja liikumise näilisusest ja meelte ekslikkusest püüdis teravmeelitsevalt tõestada ta õpilane Z e n o n, toetudes sealjuures vasturääkivuse-põhilausele ¹⁾, mida sellalgi rakendati formaalselt korrektse mõtlemises, kuigi seadus ise polnud teadlikuks tehtud ja välja tõstetud veel nime ega definitsiooni abil. Ta väidab näit., et kui asjade paljus oleks tõeline, siis olev peaks olema korruga lõpmata väike ja lõpmata suur. Lõpmata väike seepärast, et sel juhul ta koosneks üksustest. Tõeliselt väärivad üksused seda nime ainult siis, kui nad on jagamatud. Jagamatuil esemeil pole aga üldse mingit suurust. Nullide summeerimisest saame ainult nulli, — universum peaks olema lõpmata väike. Teisalt omab ju iga üksus siiski ainet, ja et nende arv on lõpmatu jagamise puhul ülisuur, siis peaks kõiksus olema lõpmata suur. Kuul-

1) Vasturääkivuse-põhilause väidab, et kahest otsustusest, millest üks seda tõendab, mida teine eitab, peab üks tingimata olema vale.

saimaks Zenoni dialektika näiteks aga on liikumise reaalsust ründav „Achilleus ja kilpkonn“. Achilleus ja kilpkonn korraldavad võidujooksu. Achilleus annab kilpkonnale ühe meetri maad ette. Mõlemad hakkavad samaaegselt jooksma. Kui Achilleus on joosnud 1 meetri, siis on kilpkonn edasi jõudnud 10 sentimeetrit. Jookseb Achilleus ka need 10 sm, siis on kilpkonn vahepeal 1 sm edasi jõudnud; kui Achilleus sellegi sentimeetri läbi käib, on ta kilpkonnast, kes vahepeal edasi jõudnud, ikkagi veel 1 millimeeter taga; siis $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{100}$, $\frac{1}{1000}$ mm jne. Iial ei saavuta ta teda. Seepärast on liikumine ainult näiline, mitte tõeline. Sellistesse paradoksidesse võidakse sattuda, kui püütakse mõelda pidevaid ruumi- või ajaulatuse eraldatud osadest koosnevaina.

Eleaatide õpetus, mis võttis olevalt elu ja ilu, varjutas kõik absoluutse monotoonsuse öösse, ei leidnud mõnda aega positiivset edasiarendamist. Filosoofiline spekulatsioon¹⁾ suundus teisale. Muutuste reaalsust maailmas tunnustati ja püüti seletada, teiselt poolt usuti, et kosmose põhilised alused peaksid olema küll midagi kvaliteedilt muutumatut. Kuid sealjuures loobuti mõttest, et maailma aluseks peaks olema üksainus terviklik algaine. Empedoklees asendas joonia filosoofide ühe algaine nelja elemendiga, milledeks olid tuli, õhk, vesi ja maa. Maailma areng pendeldab tema arvates kahe äärmusliku seisundi vahel. Ühes neist on neli ele-

¹⁾ Spekulatsioon — katse puhtmõttelisel teel, kogemusele toetumata tunnetada esemete olemust.

menti absoluutselt segatud, teises täiesti lahus üksteisest. Muutused maailmas toimuvad kahe vastupidise jõu, tõmbe- ja tõukejõu mõjul. Neid nimetab ta poolmütoloogiliselt armastuseks ja vihaks. Filosoof Anaxagorase arvates oli elementide arv palju suurem. Maailma algul kujutles ta neid absoluutselt segatutena, hiljem pidid neist keerisliikumise mõjul kujunema mitmesugused erinevad segukompleksid, igasugused maailma asjad. Atomistliku materialismi suur teoreetik Demokritos, kes oli teravas vastuolus eleaatidega, õpetas, et on kaks oleva printsiipi: tühi ruum ja kvalitatiivselt ühesugused, kuid kujult, suuruselt ja asendilt erinevad jagamatult väikesed aineosakesed, aatomid. Tühjuses liikudes, kokku põrgates ja üksteisesse haakudes moodustavad nad esemeid. Moodsast atomismist erineb klassiline tunduvalt, näit. seega, et aineosakesi arvatakse mõjuvat üksteisesse ainult puutudes, mitte vahemaa taha, ja aatomite ühinemist seletatakse kujust tingitud kinnijäämisena üksteisesse, mitte neis mõjuvate jõudude resultaadina. Ka hinge kujutles Demokritos materiaalsena. Eriti peente ja liikuvate aatomite toimena tekivad hingeelunähtused. Empedoklese ja Anaxagorase arvates aga eksisteeris hingeline ja vaimne ürgselt materia kõrval eri printsiibina. Empedokles kõneleb hingedest, kes langemise teel sattunud kehasse, Anaxagoras vaimust (*nuus*) kui algusest peale aine kõrval eksisteerivast maailma korraldajast. Atomistide arvates juhtis aga sündmuste voolu üksnes mehaaniline paratamatus.

Pärast Kreeka-Pärsia sõdade kreeklastele õnnelikku lõppu hakkas huvi teaduse vastu harrama laiemaid hulki. Põlv põlve järele olid avar-
dunud teadust harrastavad ringid. Üksikud
nende mõtteist immitsesid avalikkusse, said nii-
öelda üldkäibivaks. Juba hakkavad kirjanikud
põimima filosoofide arvamusi oma teostesse
(näitekirjanikud Epicharmos ja Euripides näi-
teks); looduseuurimisest saadud teadmusi haka-
takse praktiliselt kasutama (arhitekt Hippoda-
mose ehitised); isegi arstiteadus, mis seni oli
ainult süsteemitu traditsiooniliste ravivõtete
kunst, hakkab segunema loodusfilosoofiaga, nii
et tekib hulk etioloogilisi¹⁾ teooriaid. Eriti
aitas aga teaduse levimiseks kaasa poliitiline elu.
Kreeka-Pärsia sõdades esirinda kerkinud Ateenas
valitses demokraatlik kord; samasuguse korra
maksvuselepääsu mõjutas Ateena ka mitmes oma
mõju alla sattunud riigikeses. Antiiksete va-
bariikide juhtimises oli tähtis koht üldisel rahva-
koosolekul. Siin leidsid poolehoidu kõneosava-
mad. Mõjuva kõne pidamiseks vajati aga teatud
määralt haridust. Kes tahtis paeluda kuulajaid
oma koosoleku-, peo-, kohtu-, nõukogukõne või
muu esinemisega, pidi tundma grammatikat ja
poetikat, oskama deklameerida ja tõlgitseda käi-
bivaid tsitaate, tundma mütoloogiat, filosoofide
arvamusi ja võimalikult palju muudki — lühidalt
seda kõike, mis tegi kõne sisult tuumakaks ja vor-
milt hiilgavaks ning haaravaks. Selliseid tead-
musi ja oskusi vajati. Nõudmisele järgnes pakku-

1) Etioloogia — õpetus haiguse põhjustest.

mine sofistide poolt. Sellenimelised õpetlased astusid rahva sekka salapäraseist suletud filosoofide sõpruskondadest ja hakkasid õpetama avalikult. Osalt tegid nad seda õilsast kaasinimeste valgustamise soovist, osalt aga ka õpperahadest rikastumise ihast. Paljud neist oskasid end hästi reklaamida: Gorgias esines purpurmantlis ja laskis endale omal kulul püstitada kuldse kuju Delfis; Hippias kuulutas avalikult, et pole kohanud kedagi, kes oleks temaga tarkuselt võrdne, jne.

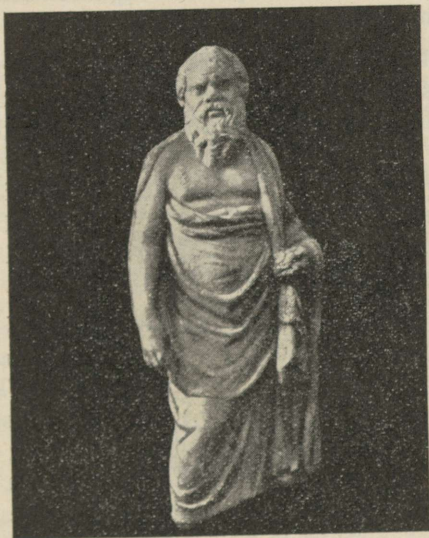
Sofistide teene filosoofia ajaloole seisnes senisest suuremas tähelepanu juhtimises inimesele ja inimühiskonnaga seotud probleemidele. Katsed kõiksuse olemust selgitada olid viinud mitmesugustele eriarvamustele, mida oli sama raske tõestada kui kummutada. Mõtlejad tüdised kosmoloogilisest probleemist ning praktiliste vajaduste sunnil suunasid tähelepanu antropoloogilisele. Hakati arvama, et käsitlus maailmast peabki vahelduma vastavalt inimestele, et ei saagi olla üldkehtivat tunnetust. „Inimene on kõigi asjade mõõt, olevate niivõrra, kui nad on, mitteolevate niivõrra, kui neid pole,“ ütles üks sügavaimaid sofiste Protagoras. Subjektivism ja relativism kujunesid sofistide õpetuse eritunnuseiks. Tõeks peeti seda, mis kasulik üksikule või ühiskondlikule grupile, mis annab talle vabadustunde tegutsemises. Traditsioonilises religioonis ning eetikas hakati kahtlema aina sügavamalt. Prodikos näit. väitis, et esivanemad olevat nimetanud jumalaiks need asjad, millest meil kasu on, nii vilja- ja viinapuu, vee ja tule,

päikese ja kuu, jõed ja allikad jne. Kritisias pidas religiooni mõne targa riigimehe leiutiseks, kes tahtnud inimesi takistada salaja kurja tegemast. Ühes anonüümses sofistlikus teoses näidatakse, kuidas vastavalt olukordadele miski võib olla hea või halb, ilus või inetu, tõde või vale. Väitlemis- ja vaidlemisinnus läksid sofistid vahel isegi õritavalt absurdsete väidete tõestamiseni, harrastasid pettejäreldusi (nn. sofisme) ¹⁾.

Sofistide õpetuse mõjul hakati kahtlema vanausulistes ja kõlbelistes tõekspidamistes, ent nende asemele ei kujunenud veenvamaid ja selgekujulisemaid uusi. Sofistide teeneks jääb, et nad tähelepanu juhtisid sellele, et tunnetus ja tõekspidamised muutuvad vastavalt inimestele ja olukordadele, aga nad ei vastanud veenvalt küsimusele, kas inimlik tunnetus ikka ja kõiges peab jääma subjektiivseks või juhivad seda siiski mõnel määral ühised normid, millest kõrvalekaldumised on tunnetuse seisukohalt ehk koguni teisejärgulised. Sofistidele astus vastu Sokrates (469—399 e. Kr.), kes õpetas täiesti tasuta, nagu tema õpilased ja õpilaste õpilasedki, kelle arvates tarkuse väarika armastamisega ei sobinud seda müüa raha eest. Sokrates püüdis vastata küsimusele, kuidas on lood inimese eetilise tunnetuse objektiivsusega. Ta arvas, et inimeste tegevuse küllalt sügava analüüsi teel ja

¹⁾ Näitena olgu siin toodud sofistism „sarvik“. Sofist teeb otsustusest „Kaotatud ei omata“ loogiliselt lubamatult otsese järelduse „Seda, mida pole kaotatud, omatakse“ ja küsib siis: „Oled sa sarved kaotanud?“ — „Ei.“ — „Järelikult on sul sarved.“

sõnade üldkäibivat tähendust arvestades saab fikseerida kindlad kõlbelised mõisted. Kui mõistete sisu on selgesti määratud, kaob võimalus mingit väidet ühtaegu sofistlikult jaatada ja eitada. Mõisteline tunnetus on selge ja õige.

Sokrates.

Õnn ja voores seisneb selle tunnetamises, mis on inimese tõelik kasu, ja vastavalt tegutsemises. Ja sealjuures selgub, et see mõistuspäraselt õige tegutsemine pole kaugeltki nii erinev traditsioonilise moraali poolt nõutust, nagu arvasid mõned sofistid, kes julgustasid inimesi liiga impulsiivsele ja lühinägelisele egoismile. Hooli-

mata sellest tulemusest mõistis just Ateena rahvakohus Sokratese surma riiklikult tunnustatud jumalate eitamise ja noorsoo eksitamise pärast. Otsuse selliseks kujunemisele aitas palju kaasa, et Sokrates oli teravasti arvustanud Ateena demokraatia pahesid ega osutanud kohtus vähimatki kahetsemistahet¹⁾.

Sokratese suur tähtsus seisneb selles, et ta rõhutas kindla tunnetuse ja sellest sõltuva õige teo võimalikkust. Eetilised tõed pidid olema midagi üldarusaadavat, sobivate arutluste kaudu selgeks-tehtavat. Kuidas neid avastada, selle kohta ei näi Sokrates olevat andnud küllaldasi metodoloogilisi reegleid, samuti kui jääb ebamääraseks, mis oli tema arvates inimese kasu.

Sokratese küllaltki lünklikku ja paljugi lah-tiseks jätvat õpetust arendasid eri suundades edasi ta õpilased. Kuulsaimaks neist kujunes Platon (427—347 e. Kr.), ideedeõpetuse looja, „idealismi isa“, Aristotelese õpetaja. Pärast Sokratese surma, a. 399 e. Kr., lahkus Platon tül-gastunult heitlikust Ateenast, kus võitlesid üks-teisega erakonnad ja poliitikamehed ja võistlesid kärarikkalt mitmesuguste koolkondade sofistid ja filosoofid, kus rahva soosingut leiti sama kii-resti, nagu seda kaotati. Ta nägi oma reisisel Egiptust, mis juba sel ajal oli „vana“, maad, kus „aeg püramiide kardab“, kus kultuur oli täis

1) Lähemalt Sokratesest, tema Ateena riigikorra kriitikast, kohtu alla sattumisest ja ülev-rahulikust surmast vaata W. Durant, Lood filosoofia ajaloost I, lk 14. alates. Tartu, 1936.

iidseid traditsioone ja elu voolas hiiglajõe kaldail vapustusteta rahus. Ta tutvus Lõuna-Itaalias pütagoorlastega, kes poliitikasse kandis konservatiivseid tendentse ja teaduses süvenesid matemaatika ja metafüüsika igavestena näivaisse tõdedesse. Umbes kümneaastase äraoleku järel tuli Platon tagasi Ateena ja omandas linna lähedal muinaskangelasele Akademosele pühendatud puestikus aia ja maja ning asus seal õpetama oma süsteemi igavestest ideedest. Nii sofistid kui ka Sokrates olid teinud akuutseks tunnetusnormide ja esemete ning tegude väärtuse küsimuse. Sokratese ehtsa õpilasena asus Platon siin seisukohale, et kindel on tunnetus ainult seevõrra, kuivõrd ta seisneb selgete mõistete omamises. Ta ei usu aga, et mõisted, käigu need siis looduse või inimühiskonna kohta, kujuneksid ja omandaksid sisu vastavalt meie kogemusele. Pigemini mõistete olemasolu meis määrab viisi, kuidas kogeme asjade seotusi ja hindame inimeste tegusid. Oleneks meie tunnetus ainult meelelisest tajust, siis poleks see iial veenev, sest tajus vaheldub kõik vastavalt momendi olukorrale ja tunnetavale subjektile. Kuid mõisted, kord õigesti moodustatud, on muutmatud. Nad ei või seepärast moodustatud olla meelte abil tajutu põhjal, peavad olema mingid mitte-meelelised esemed, mille järgi nad on kujundatud. Viimaseid nimetab Platon *i d e e d e k s*. Ideed on ruumitud ja igavesed kaduvate asjade algpildid, ürgtüübid. Moodustades mõistet tunnetame seda, mis on olulist teatud liiki asjades, üksikesemetele omaste juhuslikkude joonteta.

Mõistes laud on antud näiteks see, mis omane kõigile laudadele, mitte ainult sellele või tolele lauale. Õige, mõistetes toimuv mõtlemine tabab seega liigi algpilti, liigi ideed. Inimese igavene hing, mis Platoni järgi eksisteerib ilma kehata juba enne inimese sündi, võib selles sünnieelses staadiumis kaeda ideesid vahetult. Pärast kehasse sattumist, enda sidumist materiaga aga ei suuda ta seda enam. Ainelises, kaduvate asjade maailmas sünnib ideede, ja seega tõeliselt oleva tunnetamine ainult seeläbi, et mingi ese äratab meis mälestuse temaga sarnanevast, enne sündi vahetult tajutud ideest: kaduvad esemed nimelt sarnanevad ideedega, mitte küll täiesti, selleks on meie maailm liiga ebatäiuslik. Ükski ese looduses ei väljenda Platoni arvates veatult vastavat liigitüüpi, ja kuigi ta seda teeks, oleks ta ikkagi temast vähem täiuslik, kuna ta on kaduv, tüüp aga jääb igaveseks ja ainsaks, hoolimata teda matkivate eksemplaride paljusest ja nende tekkest ning kaost. Ideed pole Platonile siiski ainult liigitüübid, vaid ka kõrgemad sugutüübid, kuhu kuuluvad liigid ja mitmesugused relatsioonide tüübid.

See meeltel tajumatu tüüpidemaailm, mis meie mõistusele ilmub mõistete süsteemina, nende rinnastumisena, alistumisena ja alistamisena, moodustab astmestiku ideaalseid mustreid ja väärtusi, milliseid nähtav maailm jäljendab ja mida aina enam tuleks jäljendada. Selle ideede süsteemi tipus asub headuseidee, mis identne jumalusega. See ideede süstem, mittemeeleline igavene maailm, on tõeliselt olev, ehtne realiteet,

kuna meeltemaailm asetseb oleva ja mitteoleva vahepeal. Sellest johtuvadki tema muutlikkus ning kaduvus.

Platoni õpetuses on püütud lahendada seda printsiipide vastuolu, mis pörkus lepitamatult kokku veel Herakleitose ja eleaatide õpetuses. Siin ei väideta enam, et kõik oleks muutlik või et kõik püsiks. Pigemini täiendavad teineteist püsiva ja muutliku alad. Muutlik on meeltemaailm, püsiv ideedemaailm, see olev sõna tõsisel mõttes, mis kaduvale maailmale alles kuju laenab ja mis on normiks selle väärtuse mõõtmisel. Sellisest oleva käsitusest tekib uus küsimus: mil viisil kujundavad ideed meie meeltele antud tegelikkuse selleks, mis ta on. Platon ei vasta sellele küsimusele selgesti. Talle näib piisavat mõttest, et asjad ideest „osa saavad“, et nad ideesse suhtuvad nagu koopiad originaali, ja teistest sarnaseist. Talle näib kuidagi endastmõistetav, et ideedemaailm peab avalduma ka sel kaduval viisil. Aja jooksul jõuab ta siiski küsimuseni: mis on see meelelise maailma substraat, milles avalduvad ideed. Ta katsub lahendada seda küsimust, väites, et selleks on materia, mis samatähenduseline ruumiga. Idee ja materiaalsete esemete vahetõrke Platoni filosoofias iseloomustades on mõnigi kord ideed võrreldud kiirega, mis murdub ruumi ning aine pimeduses ja sealt tagasi peegeldub asjade paljusena. Pütagoorlaste mõjul kõneles Platon oma elu lõpu poole materiast ehk ruumist kui piiritust, mis realiteediks kujuneb alles ideede toimel, sest need, määrates siin kuju, mõõtu ja

arvu, põhjustavad asjade olemasolu. Selguse-
tuks jääb, kuidas seda lähemalt kujutella. Iga-
tahes ei saa idee tegevust sel puhul võtta sarna-
nevalt mingi loodusliku jõu toimega. Teiseks
jääb arusaamatuks, kuidas saaks samastada ma-
teeriat kui ideedemaailma vastandit mitteole-
vaga, kui tal ometi on teatud kaastoime kaduvate
asjade kujundamisel. Ja ometi eeldab seda
meie meeltemaailma käsitlemine oleva ja mitte-
oleva vaheastmena. Need olid Platoni süsteemis
olulised lüngad, millele hiljem Aristoteles püü-
dis vastust anda. Sealjuures aga muutus vajali-
kuks kaunis põhjalik Platoni õpetuse muutmine.
Ent me ei tohi siin ette rutata ajast. Möödus
palju aastaid, enne kui Aristoteles jõudis Pla-
toni süsteemi tõsisema kritiseerimiseni. Kauaks
jäi ta imetlevaks õpilaseks meistrile, kes teda
tutvustas nii oma kui ka teiste püüetega tunne-
tada olemise ja õnnelikolemise sügavaimaid
aluseid.

III.

ARISTOTELES AKADEEMIAS.

Akadeemiasse astudes oli Aristoteles ainult
seitsmeteistkümne-aastane, Platoni surma järel
sealt lahkudes lähenes ta juba neljakümnele.
Seda tõsiasi on liiga vähe imestatud, arwab
sel puhul õigusega Werner Jaeger, üks kaas-
aja teenekamaid Aristotelese biograafe. Vae-
valt leidub ajaloos teine juhtum, kus suur
ja originaalne mõtleja kasvab nii kaua hoopis

erineva meistri varjus. Pole kahtlust, et sellele õppeajale võlgneb Aristotelese süsteem mõnegi sügavuse, mõnegi probleemiasetuse (olgu see siis lahendatud Platoni vaimus või mitte), millele ta poleks sattunud eemal seistes. Kui rakendada Aristotelesele nii armastatud aine ja vormi vastastikkuseadmist, siis võiks öelda, et platonism oli otsekui aineks Aristotelese omale filosoofiale, küllaltki raskesti kujundatavaks aineks. Kaugeltki mitte alati ei pääsenud ta süsteemis veel mõjule puhtaristoteleslik, liiga tugev oli selleks Platoni pärand. Mõneski küsimuses on Aristotelese õpilased järjekindlamad õpetajast.

Aristotelese arengut platoonikust uue filosoofilise koolkonna rajajaks pole kerge jälgida, sest tema varasemaist teoseist on säilinud ainult väheseid katkeid ja kaudseid andmeid. Neis Aristotelese teoseis, mis tervematena meieni jõudnud, on küll üksikuid kohti, mis kirjutatud enne süsteemi kindlaks kujunemist, aga nende eristamine muudest nõuab väga peent ja vaevanõudvat analüüsi, ja siiski pole eksimine võimalik. Antiikfilosoofidki ei tea meile midagi olulist öelda Aristotelese arengust. Nii Platonil kui ka Aristotelesel oli sajandite kestes jüngerid, kuid need ei kirjutanud meistrite õpetuste järk-järgulisest kujunemisest ja muutustest neis. Koolkonna rajajas püüti näha mingit püsivat, meistri autoriteet nõudis, et ta õpetust vaadeldaks valmi ja tervikliku süsteemina, seisukohtade muutustele viitamata. Seepärast on arusaadav, miks filosoofia-ajaloolaste keskel Aristotelese areng on leidnud vähe tähelepanu. Al-

les viimaseil aegadel, tänu peamiselt W. Jaeger'i hoolikaile ja leidlikele uurimustele, on hakatud enam mõistma aristotelismi juurdumist ja kasvamist Akadeemia rahulikust salust.

Platoni kool polnud kaugeltki ainult õppeasutis. Tõenäoliselt oli ta veel enam teadusliku uurimisühiskonna kogunemiskoht, ühe sõnaga maailma esimene „akadeemia“, mis oli elanud alles esimesi aastakümneid sellest auväärsest 900-aastasest vanusest, mille ta saavutas. Siin õpetas meister jahedais sammaskäikudes või jalgutades oma õpilastega filosoofilisi küsimusi arutades vaikselt ning varjukas aias. Ja sel puhul polnud Platoni õpetused täiesti puutumatuiks pühadusteks. Ikka täpsemini mõisteid piiritleles prooviti, kaitsti ja kujundati neid ümber.

Aristoteles, kellele Ateena jäi ikka võõraks linnaks, mille kodanikuks ta iial ei saanud, mille saatusele ta teo ega tunnetega intensiivselt kaasa ei elanud, hakkas veetma siin oma noorust natuke elupagulaslikult, juureldes õige abstraktsete teemade üle ja mittemeelelisse kiinduvate tunnetega. Kauemat aega Akadeemias viibinud, esines ta ka ise ettekannetega, nagu vanemal õpilastel oli kombeks. Eriti äratasid tähelepanu tema kõned Isokratese vastu. Isokrates, kes hääle nõrkuse pärast ise rektorina ei esinenud, oli asutanud Ateenas kuulsa kõnekunstikooli, kus õpetas kõne- ja proosastiilile senikuulmatu pidulikkuse andmist. Ent Akadeemia ringkondades ei hinnatud palju Isokratese juures õpetatavate teadmiste sisu. Leiti, et ta pakub enam sofistlikku, kirevat paljuteadmist kui õigeks

eluks vajalikku sügavalt-terviklikku filosoofiat.

Aristotelese Ateenasse tulles polnud elu Akadeemias enam täiesti seesugune nagu selle

Platon.

rajamisaegadel. Akadeemia algpäevil, kui Platon oma värsketest tõdedest üle voolas kunsti- ja allegooriateküllaseis dialooges, valitses tõenäoliselt Akadeemiaski rohkem sümbolite kujunda-

mise ind, rohkem sügavate müütide loomine ja vaimustunud kaasaelamine meistrile kui range mõistete analüüs ja ettevaatlik probleemide kaalutlemine. Ent mida vanemaks muutus kool, mida rohkem kogunes õpilasi, seda enam muutus Akadeemia kainemaks uurimisasutiseks. Platon isegi polnud enam endine. Tal oli kord olnud inspiratsioon selliseiks uudseiks mõisteiks ja sümboleiks, nagu ideedemaailm, meeltemaailm kui koobas, mille seintel liiguvad ainult tõeliste esemete varjud, filosoofiline eeros kui armastuste armastus igavesti kauni vastu; inimhing kui sõiduk kahe hobusega, millest üks, mõistuslik pool, püüab üles ideedemaailma, kuid teine, meelte ja tungideelu kehastaja, kisub kaduvasse maailma; täiuslik riik, kus kodanik leiab endale koha just vastavalt võimeile ja kalduvustele, jm. Nendest oli ta kord hoogsasti kõnelnud oma dialoogides. Nüüd, vanusepäevade teostes, Platon pole aga enam sel määral kunstiline kujundaja ja nägijalik uute tõdede kuulutaja kui analüüsiv teadlane. Mõtete ja tunnete kihavast sulatisest oli kord valatud uus maailmavaade. Nüüd jäi proovida selle terviklust ja viimistella üksikasju. Platon püüab lahendada mitmesuguseid ideedeõpetusega seoses olevaid probleeme, nagu ideede astmestikku, nende vahekordi asjadega, teleoloogilise maailmapildi ja mehaanilise kausaalsuse suhteid, matemaatiliste kujundite osa esemete kujundamisel ruumist jne. Platoni õpetaja Sokrates oli huvitunud ainult inimestest ja nende vastastikusest käitumisest, mitte taevast ja maast, ühes Platoni hilisemaist dialoogest

(Theaitetos'es) aga lastakse paista, et filosoofi hing huvitub pigemini tähtedest kui igapäevasest praktilisest elust. Osalt seletub see huvide raskuspunkti nihkumine kindlasti pettumustega, mida Platon oli kogenud püüdes ellu viia oma poliitilisi ideid. Juba enne Akadeemia asutamist oli ta püüdnud poliitilistele reformidele mõjutada Sürakuusa türanni Dionysios Vane-mat. Ent viimane, esialgu küll filosoofist huvitatud, ei talunud ta avameelsust ja andis ta spartalaste saadikule välja sõjavangina. Aigina orjaturul müüdi ta küreenlasele Annikerisele, kes filosoofile vabaduse kinkis. Hiljem oli Platon kahel korral oma Akadeemia jätnud ja sõitnud Sürakuusasse Sitsiilias, et sealsele valitsejale, seekord Dionysios Nooremale, nõu anda riigikorra parandamiseks. Kuid tegeliku maailmaparandaja amet osutus jälle niihästi tulemusetuks kui ka elule ohtlikuks. Platoni unistatud ideaalse riigikorra loomine ei teostunud. Ideaali ja tegelikkuse vahemaa oli liiga suur ja oma utopiaunelmate harmoonilisse ilusse armunud vananev filosoof ei tahtnud taas kogeda reaalsuse vintsket vastakust paranduspüüdeile ning otsustas oma ülejäänud jõu täiesti pühendada tunnetavale elule. Aina tihedamaks muutuvad nüüd Platoni sidemed oma aja matemaatikute ja astronoomidega. Neist esinevad Theaitetos ja Theodoros tegelastena Platoni dialooges, Eudoxos, kes oma kooliga Ateena asunud, on külaliseks Akadeemias, kus tema osavõtul arutelakse väga mitmekesiseid probleeme: Platon huvitus tähtede liikumisest ja juurdles küsimuse

üle, kas elementide kvalitatiivsed vahed pole tagasi viidavad matemaatilistele erinevustele. Akadeemial näib olnud kokkupuuteid ka oma aja arstidega. Oma „Seaduste“-nimelise dialoogi jaoks aga pidi Platon koguma suure hulga kultuuri- ja õigusealoolist materjali.

Ometi ei harrastatud neid mitmesuguseid üksikteadusi Akadeemias süstemaatiliselt ja nende eneste pärast, vaid pigemini ideedeõpetuse kinnitamiseks ja süvendamiseks. Samuti ei tähenda pöördumine eksaktsemaile üksikküsimustele, et filosoferimisest Akadeemias oleksid täiesti kadunud teatud hardus ja vaimustus, mis vähem tormilisena oli vahest seda selgunum.

Kindlasti mõjus kokkupuutumine mitmesuguste üksikteaduste esindajatega ka Aristotelesse ja istutas temasse huvi empiiriliste nähtuste, täpsema vaatluse ja teadusliku meetodi vastu. Lopsakamalt idanema hakata võisid need alged siiski alles hiljemini. Sest kõige sügavamad jäljed jätsid Aristotelesse ometi Platoni filosoofia mitteteaduslikud elemendid, selle metafüüsiline ja religioosne külge. Nende varju jäi aastakümneiks kõik muu.

Nagu Platon, nii kirjutas Aristoteleski oma esimesed filosoofilised teosed dialoogivormis. Selline asjatundja stiili alal kui Cicero kiidab nende väljenduslikku külge, selle graatsiat ja lopsakust, ent sealsamas kõrval ka jõurikast lühidust ja teravmeelsust. „Aristoteles on jõejumal, kes välja kallab säravat voolu.“ Nagu Platoni juures, nii kajastub ka Aristotelesse esimestes teostes meelelise ja mittemeelise maa-

ilma terav dualism. Neoplatoonikud, kes olid enam kui Platon pöördunud maisest ülemeelelisele kontemplatsioonile ja kelle juures maailmarõõmude põlgamine oli võtnud palju teravamakuju, toetusid meeeldi neile Aristoteelse dialoogidele. Nende maailmavaade erines sel määral Aristoteelse meistriaastate omast, et mõned inimpõlved pärast Aristoteelse surma tema pooldajad olid kimpus dialoogide sisu seletamisega. Mõni neist oletas, et ainult Aristoteelse hilisemais õppeteoseis on säilinud õige õpetus, kuna dialoogides filosoof esitab võõraid väärõpetusi; teised arvasid, et neis Aristoteles tahtis oma õpetust levitada laiaadesse hulkadesse, kes pole väärt teadma täit tõtt. Jüngrid nägid meistris nii suurt autoriteeti, et ei tahtud märgata temagi muutumise ja arenemise võimalusi. Ei tahtud möönda, et Aristoteleski on olnud kauemat aega platoonik. Ja ometi peaks seda uskuma selle põhjal, mida teame Aristoteelse tolleaegseist dialoogidest.

Nende seas oli näiteks *Eudemos*, milles Aristoteles igati platonlikult usub veel isikliku hinge surematust. Teose sisu peajooni on püütud rekonstrueerida Cicero juures esineva teate järgi. Dialoog on pühendatud Aristoteelse surnud sõbra, küproslase Eudemose mälestuseks. Ühel reisil läbi Tessaalia haigestus see kodumaalt pagendatud Platoni õpilane. Ta seisund oli nii halb, et Pherai arstid kaotasid igasuguse lootuse. Siis ilmus talle unes kaunis noormees ja kuulutas, et ta peatselt terveneb, et varsti saab surma Pherai türann, Eudemos aga

viie aasta pärast pöördub tagasi kodumaale. Kaks esimest ennustust täitus. Suure igatsusega ootas Eudemos nüüd aega, mil ta võiks tagasi minna kodumaale. Sürakuusa türanni Dionysios Noorema õe mees Dion, kes tahtis reformida sealset riigikorda vastavalt Platoni ideedele, värbas ta palgasõdurite väkke, mis pidi vabastama Sürakuusa. Ja just viis aastat pärast ennustustest rikast unenägu langes Eudemos võitluses Sürakuusa pärast. Akadeemia ringkondades nähti selles sündmuses kinnitust Platoni õpetusele hinge ebamaisest päritolust ja tema koju pöördumisest pärast surma. Dialoogis *Phaidon* oli Platon võrrelnud hinge kehas viibimise aega vangipõlvega. Noore Aristotelese dialoogis kujuneb selle sümboliks kodumaalt pagendatus. Eudemose unenäoloost lähtudes hargnes dialoogis metafüüsiline arutus hingest ja selle surematusest. Aristoteles püüdis siin kummutada materialistide väidet, nagu poleks hing muud kui keha harmoonia, s. o. kehaliste osiste õige ühendamise produkt. *Eudemos*'es esitatud vastutõestustest on säilinud kaks. Mõistele harmoonia on olemas vastupidine (konträärne)¹⁾ mõiste disharmonia, arutleb Aristoteles neist ühes, aga hinge pole võimalik leida kontraarset mõistet. Viimast väites näib Aristoteles juba kindel olnud, et hing on substants — *usiia*, millele Aristotelese loogika järgi pole võimalik mõelda

1) Konträärseiks ehk vastupidiseiks nimetab loogika ühe ja sama sugumõiste vastandlikke liigimõisteid. Näit. sugumõiste „värv“ vastandlikud liigimõisted võiksid olla „must“ ja „valge“.

kontraarselt vastuolulist mõistet. Teises tões-
tuses on keha harmoonia vastu asetatud keha
disharmooniale. Elava keha disharmoonia aval-
dub haiguses, nõrkuses ja inetuses, harmoonia
peaks aga seisnema tervises, jõus ja ilus. Ent
hing pole ei tervis, jõud ega ilu, sest hinge omab
ka Thersites¹⁾ hoolimata oma inetusest. Mõle-
mas tões- tuses on tunda Platoni mõju. *Phaidon*'is
oli Platon sama materialistide väidet püüdnud
kummutada lähtudes seisukohast, et hing ei või
olla rohkem või vähem hing, küll aga võib seda
olla harmoonia. Kvaliteetide juures, mida võib
olla rohkem või vähem, on aga mõeldavad kont-
raarsed vastuolud, seda taipas õigesti noor Aris-
toteles ja muutis tões- tust vastavalt. Teises tões-
tuses lähtub Aristoteles Platoni antropoloogiast,
kus kehalisi ja hingelisi voorusi seletatakse keha
või hinge harmooniaga. Nagu Platoni nii ka
Aristoteelse tões- tuste puhul näib olevat tegu
loogilise veaga *petitio principii*, alles tões- tamata
väite argumendina kasutamisega. Siin usub
Aristoteles veel koos Platoniga hinge igavest elu
ja kehata olelust kui normaaleksistentsi, tema
hilisemas õpetuses aga on isiklik hing lahutama-
tult seotud kehaga ja hävib selle surses.

Maise oleluse suhtes sama pessimistlik kui
Eudemos'es on Aristoteles teises teoses Akadee-
mia aegadelt *Protreptikos*'es. Hinge seotus
kehaga toob kaasa lõpmatuid kannatusi. Aris-
toteles jutustab selle sümboliseerimiseks tähen-

¹⁾ Thersites — inetuim kreeklane Trooja sõjas,
tegelane Homerose *Iliasest*.

dussõna etruski meriröövleist, kes oma vangid köitsid nägu näo vastu laipadega. Selles ühele Küprose vürstile adresseeritud teoses filosoofiaga tegelemise väärtusest näib noor Aristoteles maise elu valulikkust ning alaväärsust kogevat palju masendavamalt kui Platon. Üldiselt tundub *Protreptikos*'e säilinud fragmendes valdavalt Akadeemia vaimu. Kooskõlas õpetusega igavestest ideedest väidab Aristoteles siin näit., et eetika ja poliitika peavad üles seadma absoluutseid norme, mis saadud tõeliselt olevate esemete eneste, mitte nende jäljendite kaemisest ¹⁾. Siin kajastub hoopis teissugune maailmavaade kui Aristotelese hilisemais teoseis, kus eetikas ja poliitikas ei tunta matemaatiliselt eksaktseid erandituid reegleid, kus autonoomne isiksus leiab kõlbluse mõõdupuu iseendast ja tegelikele poliitikuile peetakse tähtsamaks elu kui filosoofia tundmist. Platoni raugaea-vaimus kõlab *Protreptikos*'es seegi, kui Aristoteles tuletab arvust joonte, joontest pindade, pindadest kehade olemuse. Hilisemas *Metafüüsikas* ei omista ta selliseile matemaatilistele esemetele üldse mingit realiteeti kujundavat eksistentsi.

Sääraste mõtete põhjal Aristotelese teostes võiks teda pidada truuks platoonikuks Akadeemia päevil. Tahaks oletada, et Platon peagi märkas oma innukat andekat õpilast ning nad koos õnnelikud olid juurdlemises ja tõe või arvatava tõe otsimises. Vist ei ole tuulest võetud teated

¹⁾ Kaemus ehk intuitsioon — vahetu, mitte järelemõtlemise teel saavutatud mingi nähtuse või seose märkamine või tunnetamine.

õpetaja austavaist märkustest. Näit. öelnud ta: „Nii, nagu Xenokrates kannuseid, vajab Aristoteles päitseid.“ Oma ettekandeid polevat Platon alanud enne Aristotelese saabumist, öeldes: „Nuus puudub, kuulajaskond on kurt.“ Aristotelese kodust kõneles ta kui „lugeja majast“. Raamatud olid noil aegadel võrdlemisi haruldased, palju haruldasemad kui pärast Aristotelese surma, mil mitmesuguste andmete hulk oli kasvanud nii suureks, et õpetamisel ja teaduslikus töös vajati enam ja enam raamatut suulise ettekande kõrvale. Aristotelese raamatukogu on üks esimesi, millest kõneleb ajalugu, ja selle omamine viitab suurele rikkusele.

Platoni ja Aristotelese sõprusest kõnelevate lugude kõrval esineb ka hoopis teissuguseid. Nii jutustab üks vanust autoreist, et Platoni meelet Aristoteles hoolitsenud liiga palju oma keha, kaunite rõivaste ja ehete eest. Samuti pole Platonile meeldinud pilkavad jooned Aristotelese näos ja filosoofi väarikuse ning tõsidusega mittesobiv viis palju rääkida. Kord kõnelnud Platon temast kui varsast, kes lööb oma ema, kui ta on imenud tast kogu jõu. Ja sama autor jutustab koguni, et vahel pole Platon Aristotelest oma ettekandeid kuulama lasknudki. Kord, kui Platon olnud juba kaheksakümne-aastane rauk, rünnanud Aristoteles meistri vaateid nii hoolimatult, et see oma õpilastega aiateedelt pidanud majja taanduma. Kolmel kuul pole Platon hirmul Aristotelese eest üldse julgenud pidada avalikke ettekandeid.

Vähemalt viimane lugu on ilmsesti liialdus.

Milliseid väikesi vahejuhtumeid ka Platoni ja ta suure õpilase vahel poleks olnud, ometi ei riivanud need sügavamalt Aristotelese austust õpetaja vastu. Oma meistriaastate töis, kus tal mõnigi kord tuleb polemiseerida Platoniga, teeb ta seda ilma talle üldiselt käepärast oleva pilketa, vahel koguni aukartusega ja vabandades, et ta tõepärast ei saa nõustuda Platoniga. *Amicus Plato, magis amica veritas* — kallis on Platon, kuid veel kallim on tõde — see Aristotelese suhtumist iseloomustav lause on õpetatud maailmas käibel otse vanasõnana. Ühes eelegias, mille Aristoteles tõenäoliselt pühendas ühele oma õpilasele ja mis loodud pärast Platoni surma, kõneleb ta oma õpetajast kui mehest, keda „halbadel“ pole õigust isegi kiita, kui esimesest inimesest, kes näitas, et inimene hea olles on vaba ja oma saatuse valitseja, mehest, kelle sarnast pole teist surelikkude hulgas, vähemalt praeguses inimpõlves. Raske on nii kirjutavast Aristotelesest oletada pieteidipuudust Platoni vastu.

Palju tõenäolisemalt kõneleb pikk Akadeemias viibimise aeg Aristotelese suurest tarbest naalduda meistrile ja võib-olla ka kaasõpilastele. Ja vist mitte ainult teooriate arutamises. Akadeemias ei huvitunud ainult kõrgeist tõdedest oleva ja kõlbla kohta, vaid ka üksteise käekäigust. „Sõbrad“ — sellist hüüdnime tarvitati omavahel Akadeemia peres — ei kohtunud ainult kõrgesti teoreetilistel ettekandeil, vaid samuti pidulikel sümposionidel, kus sama vähe tunti puudust veinist ja rõõmust kui vaimukaist mõttest. Kaduv maailm oli küll vääritud ideederiigi

kõrval, aga mõnda head leidus siingi, oli ta ju koopia kõrgemast täiuslikumast maailmast. Rõõmu meeltele antud maailmast ei tundud veel kuigi teravas vastuolus rõõmuga ideedest: see oli ainult teatud eelastmeks, mis iseendast kahvatas, kui süttis suurema tunnetuse rõõm. Akadeemiast saadud elamustest ongi vahest pärit need kaunid sõnad, mis Aristoteles hiljem oma *Eetikas* kirjutas sõprusest. Ja sõpruse soojust ning kodutunnet vajas suures võõras linnas meie provintsinooruk, varakult orvuks jäänu, pooleldi kodumaatu ja mitte just hiilgava tervisega.

Aristotelese kehaehitus polnud tugev. Platon saavutas oma nooruses auhindu ülekreekalistel Istmose mängudel, Aristotelesest ei tea me midagi sellist. Ent korduvalt kasutab ta oma teostes juhust kõnelda spordiga liialdamise vastu nooreas. Ta kannatas kõnehäirete all, oli sorseleja ja lisaks sellele provintsist tulnuna ei kõnelnud ladusalt attika kirjakeelt. Ta torkas silma oma kõhnusega ja vähemalt hilisemas elueas põdes mingit kroonilist sisehaigust, mida mõned antiiksed autorid pidasid pärituks. Võib arvata, et need kehalised puudused kippusid õõnestama rikka provintsinooruki enesetunnet Ateenas, selles kreeka kunsti ja elegantsi eneseteadlikus pealinnas. Aristoteles püüdis olla kaunis ja peen. Ta ehtis oma sõrmed sõrmustega, raseeris end mõeldavaima hoolega, õppis kandma oma kimaationi erilise väarikusega. (Viimasele hinnangule jõuab Aristotelese kaju najal üks tema naisbiograaf, kelle maitse rõivas-tusküsimustes tohiks olla usaldatavam käesoleva

teose autori omast.) Ja ometi jäi talle vist maise iluga ühendatuks mingi kibe tunne. Ta näib elu all miskipärast kannatavat: kasutas ta ju hinge maise oleskelu piinadest kõneldes karjuvaid pilte seal, kus Platon oli ainult nukrutsenud. Ja veel enam kui meister tundub ta vajanud transsendentse ideedemaailma lummu. Kust võis leida ideedemaailma, selle headuse- ja harmoonia- maailma visioone kaunimalt ja targemaile argumentidele toetuvana kui Akadeemias! Ja Aristoteles jäi sinna. Ta oli jõukas, ta oli noor, temperamendilt elav, kuid teda ei veedelnud reisirid. Platoni õpilased tulid ja läksid, mõnedki neist sukeldusid tegelikkuse muutmiseks Kreeka poliitilisse ellu, ent Aristoteles jäi kooli ja oma raamatute juurde, jäi umbes kahekümneks aastaks. Oli selles ainult uurimisisinust või ka elu-argust?

IV.

„RÄNNUAASTAD“.

Platon, too suur võlur, kelle veendumused ja usk olid veennud ja vaimustanud ka Aristoteles, raugastus järjest rohkem ja suri a. 347 e. Kr. Akadeemia uueks juhiks sai, ei teata, kas Platoni soovil või kaaslaste valikul, Platoni õe-poeg Speusippos. Võib-olla olid selle valiku puhul mängus filosoofia suhtes kõrvalisedki asjaolud, nagu Speusippose vanus või soov, et Akadeemia kinnisvarad jääksid Platoni perekonda.

Tõenäoliselt oleks olnud mõningaid raskusi kooli andmisel Aristotelesel juhtimisele. Tema kui metoik, s. o. Ateenas elutsev välismaalane, kes polnud linna täieõiguseline kodanik, ei saanud seal omandada kinnisvarasid.

Aristoteles ja Xenokrates, Platoni kaks tähtsaimat õpilast, lahkusid pärast Platoni surma koos Akadeemiast ja Ateenast. See ei tarvitse aga koguni tähendada konflikti Platoni õpetusega. Xenokrates oli üks dogmaatilisemaid meistri arvamuste rõhutajaid, hiljem sai temast Akadeemia juht. Vististi ei olnud Aristoteles ja Xenokrates rahul Speusippose valimisega, kelle õpetuse vastu Aristoteles hiljem polemiseeris õige teravasti. Speusippos viis äärmus-
tesse Platoni vanusepäevade matematiseeriva suuna. Tema juures asendasid arvud ja muud matemaatilised kujundid kui kõikide asjade vaimsed printsiibid puhta realiteedina ideed täiesti, nii et Aristoteles talle võis ette heita Akadeemias harrastatavat filosoofia asemel matemaatikat. Ka ei jaganud Speusippos Platoni teostes avalduvat pessimismi maailma suhtes. Tema jaoks ei asetse täiuslik ning hea mitte maailma arengu algul, vaid on selle eesmärgiks. Seega ei alga maine ja kaduv olemine valusa äralangemisega ideedemaailmast, vaid kaduv areneb ja kasvab kauniks, heaks ja igaveseks.

Xenokrates ja Aristoteles rändasid välja Troasesse ¹⁾ Väike-Aasias. Nad jäid peatuma

¹⁾ Troas — vana-ajal Väike-Aasia loodepoolseim osa Marmara ja Egeuse mere vahelises sopis, mille olid koloniseerinud kreeklased.

Assoses, kus juba varem elasid akadeemikud Erastos ja Korsikos. Assost valitses Atarneuse vürst Hermias, kelle nõuandjaiks näikse olnud mainitud filosoofid.

Hermias oli üsna keerulise elukäiguga. Ta oli kohimees, pärit lihtsaist oludest, võib-olla kogu endine ori. Oli Ateenas tegelnud rahavahetajana, võib-olla ka kuidagi filosoofidega kokku puutunud. Tema valitsejajakarjääri algus Troases on tume. Ta näib oma eraomandiks saanud paar mäeküla Ida ümbruses ja hiljem arvatavasti paraja tasu eest omandanud Pärsia õuelt vürstitiitli ja tunnustuse valitsejana. Peagi hakkasid tema valitsusala ja võim jõudsasti kasvama. Hermiase maade läheduses, väikeses Skepsise linnas elasid akadeemikud Erastos ja Korsikos. Arvatavasti peeti neist kui Ateenas õppinud õpetlasist kodulinna väga lugu, ja nemad püüdsid seda mõju kasutades teostada mitmesuguseid poliitilisi reforme, „nii nagu teised Platoni õpilased muudes kohtades, ühed vürstlikkude nõunikkudena või diktaatoritena, teised kommunistidena ja türannitapjaina“. Arvatavasti püüdis Hermias saavutada nendega heanaaberlikku vahekorda. See näikse olnud ka Platoni sooviks. Ühes kirjas mõlemale filosoofile ja Hermiasele, soovitab ta elukogenematuil filosoofidel taotella Hermiase kaitset, ent viimasel usaldada filosoofe kui iseloomukindlaid ning ustavaid sõpru. Arusaamatuste korral omavahel tuleks aga pöörduda Ateena Akadeemia poole.

Erastos ja Korsikos näivad olevat pühendanud teadusesse ning filosoofiasse reaalspoliitikut

Hermiast. Nende nõuandel Hermias loobus vabatahtlikult türanniast ja pani Atarneuses kehtima „pehmema riigikorra“. See samm äratas Aiolia rannarahvastiku poolehoidu ja vabatahtlikult liitusid mõnedki territooriumid Atarneuse vürstiriigiga. Mõlemad filosoofid asusid elama Atarneuse lähedale Assosesse ja siin tekkis nüüd otsekui mingi väike Platoni kooli tütarakadeemia.

Siia saabus õpetama Aristoteles. Mõned vanad allikad kõnelevad otse kutsumisest Hermiase poolt. See polnud vanas Hellases ainus juhtum, kus ilmliku võimu omajad pöördusid nõu küsides filosoofide poole, kuigi nende juhtusi tavaliselt palju ei täidetud. Assosesse tulek oli Aristoteelse arengule üsna suure tähtsusega. Temast sai sealse kooli juht. Siin, kaugel Ateenast, õpetas Aristoteles Akadeemiast rippumata. See aitas kaasa Aristoteelse iseseisvumisele. Kuigi esialgu veel platoonik, hakkas ta õppetöö kestel tekkivate probleemide puhul iseseisvalt seisukohta võtma. Ta õpetas siin omal vastutusel ja see sundis küsimuste kriitilisele läbimõtlemisele. Nende lahendamine viis ta mõneski punktis eemale Platonist.

Teisalt soodustas iseseisvumist ka suhtlemine reaalspoliitiku ja elutundja Hermiasega. See algatuserk ja teovõimas, kuid mõneti kahtlase minevikuga mees näib filosoofide mõjul alustanud eetilist elu. Aristotelest aga õpetas paljukogenud Hermias tundma kõrgete poliitiliste ja eetiliste doktriinide kõrval seda inertset igapäevast tegelikkust, mis nii vastakas on

omaks võtma uusi õilsamaid vorme. Aristotelese lugupidamine Hermiasest kasvas suureks, neist kujunesid lähedad sõbrad. Hermias andis oma kasutütre Pythiase filosoofile naiseks. Sellest abielust, millest sündis samuti Pythiase-nimeline tütar, ei teata lähemat. Arvata võib, et see oli õnnelik. Oma testamendis teeb Aristoteles korralduse, et tema ja enne teda surnud naise põrm maetaks kõrvuti, vastavalt Pythiase soovile.

Peale eelmainitute kuulus Assose Akadeemiasse muidki liikmeid. Siin kuulasid Aristotelese õpetust ta noor sugulane Kallisthenes ja tõenäoliselt Korsikose poeg Neleus. Lähedaselt Lesbose saarelt sõitis filosoofidele külla Theophrastos, kellest hiljem sai Aristotelese tähtsaim õpilane ja tema kooli juht pärast meistri surma. Osalt seletubki vist Aristotelese ja Theophrastose sõprusega, et Aristoteles pärast kolmeaastast tegutsemist Assoses läks Mütileenesse Lesbose saarel. Oma uues kodus näib filosoof olevat pühendanud erilist tähelepanu saart ümbritseva mere loomastikule. Selle kohta kogutud andmeid hindavad meie päevadegi loodusteadlased esmajärgulisteks ja isegi vastava ala terminoloogiasse on kinnistunud Aristotelese nimi. Nii nimetatakse meresiilikute keerukat lubiosa-kestest koosnevat mälumisaparaati Aristotelese laternaks, filosoofi järgi, kes esmakordselt viitas nime inspireerinud sarnasusele.

Selliste toimingute juurest kutsus Aristotelese a. 343/2 eemale Makedoonia kuningas Philippos, kes otsis kasvatajat oma pojale, kol-

meteistkümne-aastasele troonipärijale Aleksandri. Üheks põhjuseks, miks valik langes just Aristotelesele, olid arvatavasti Philippose poliitilised suhted Hermiasega. Kavatsedes makedoonlaste ja kreeklaste ühist sõjaretke Pärsia vastu Väike-Aasia helleenide vabastamiseks asiaatide võimu alt, oli Philippos küsinud Hermiaselt tema territooriumi operatsioonibaasiks. Makedoonia oli Aristotelese viimaseil Ateena-aastail ja Väike-Aasias viibimise ajal muutunud kaaluvaimaks poliitiliseks teguriks Balkanil. Philippos oli võitnud ja suurelt osalt purustanud Ateena mõju all seisvad linnad Makedoonia idarannikul. Teiste seas oli hävitatud ka Aristotelese kodulinn Stageira. Sellele järgnes Tessaalia, Traakia ja Propontise rannalade vallutamine. Hermias, arvatavasti nähes Makedoonia võimu suurt kasvu, oli nõustunud ja sõlminud kuningaga salalepingu. Küllap niiviisi Philipposele lähendatud Hermias tuletas kuningale meelde oma filosoofist sõpra. Tõenäoliselt mäletati Makedoonia pealinnas Pellas Aristotelese isa, kui mitte koguni Aristotelest, ja nii mõjusid Hermias sidemete kõrval Aristotelese valikul kaasa ühtlasi kadunud arsti suhted Makedoonia õuega.

Aristoteles võttis kutse vastu. Aleksandri troonile pääsemist polnud nii pea lootatav. Oli tõenäoline, et tal jääb palju aega, et mõjutada selle nooruki vaateid ja iseloomu, kes kord muutub mõjusaks teguriks Kreeka poliitilises ja kultuurielus.

Varsti pärast Aristotelese asumist uude ame-

tisse saabusid talle teated Hermiase surmast. Pärslased olid asjata piiranud Atarneust, siis vürsti kavalusega lõksu meelitanud ja Suusasse viinud. Siin püüti temalt piinamisega andmeid saada salajaste plaanide kohta kuningas Philiposega. Kui Hermias neid siiski andmast keeldus, löödi ta risti. Viimse soovina öelnud ta kuningale: „Teatage mu sõpradele ja seltsimeestele, et ma pole teinud midagi filosoofia suhtes sobimatut ega vääritut.“ Selline oli viimne tervitus, mis saabus Aristotelesele ja Assose filosoofidele. Aristoteles püstitas kadunule kuju Delfis ja pühendas ta mälestuseks luuletuse. Selles ei halisetud sõbra surma pärast, see oli hümn kreeklaste mehelikkudele voorustele.

Aristotelese elu Assoses, kus pärslastest alistatud ja vahel ka türanniseeritud kreeka asulinnad olid nii lähedal, ja sõber Hermiase surm näivad äratanud filosoofis mõningaid sümpaatiad Makedoonia poliitikale, niivõrd kui see suundus kreeklaste ühendamisele ja vabastussõjale pärslaste vastu. Siiski ei võinud Aristotelese poolt soovitud kreeklaste ühendamine tähendada linnriikide iseseisvuse kaotamist, vaid nende tihedat liitu Makedooniaga välispoliitilisteks sammudeks.

Meil pole otseseid andmeid Aristotelese suhtumisest selleaegsesse Kreeka päevapoliitikasse. Mõnelt poolt on väidetud, et just Aristoteles rõhutas Aleksandri kasvatamisel vajadust pärslaste vastu võidelda, tegi ta lemmikideaaliks Achilleuse, vapraima kreeka kangelase muinasjutulises Trooja sõjas. Teisalt on püütud

Aristotelest näidata Pärsia-sõjaretke vastasena. Ühelt poolt on väidetud, et Aristoteles oli tüdinud neist alalistest tülidest, mida tõi kaasa Kreekamaa poliitiline killustus, ja nägi meeeldi Makedoonia võimu levimist kogu Kreekamaa üle, teisalt on veel kaaluvamalt osutatud sellele, et Makedoonia ülemvõimu ajal valminud Aristotelese *Poliitikas* huvitatakse ikka veel just väikeste linnriikide heaolust ja otsitakse nende jaoks parimat valitsusvormi. Võiksime mõelda, et Aristoteles unistas just Makedoonia kuningaist kui poliitikuist, kes Kreeka linnriiges paneksid kehtima ideaalse riigikorra ja siis, tuntud aukartuses vana kreeka kultuuri vastu, oma hegemooniat aegamööda lõdvendades annaksid neile tagasi tõeliku iseseisvuse. Sellisel kujul Aristoteles võis leppida Makedoonia võimupüüetega, kuigi me kunagi ei tea teda olevat olnud nende ideoloogiks.

Tõsisemalt võis Aleksander Aristotelese õpetust nautida ainult kolm või neli aastat. Just noil aegadel, mil Aleksander sai küpseks filosoofia sügavamaks mõistmiseks, eemaldasid teda Aristotelesest mitmesugused poliitilised kohustused ja õueintriigid. Juba üsna noorelt sai ta asevalitsejaks, et isa oleks vaba oma sõjaliste plaanide teostamises, ja kahekümne-aastaselt, Philippose ootamatu mõrvamise puhul, koguni kuningaks (a. 336 e. Kr.).

Aristotelese kätte ei tulnud Aleksander kaugegtki mingi valge lehena. Enne teda olid tujuka, julge ja targa troonipärija kasvatamisega tegelnud juba karm ja spartalikult range Leonidas ja

paindub ning lipitsev Lysimachos. Kuid Philippos märkas peagi, et tormikat poissi ei suuda taltsutada ei sund ega meelitused, ja kutsus Aristotelese, et see Aleksandri võidaks kohuse-
täitmisele selle mõtte selgitamise kaudu. See oli õnnelik valik: noor ning tuline Aleksander vajas väga peenelt ja rahulikult kaalutlevat sõpra neis keerulistes suhetes, milles ta Makedoonia õue juures viibis. Oma kasvatajailt ja ümbruskonnalt koges ta rangusega vaheldumisi lipitsemist ja iga tuju täitmist. Tujukas ja kirglik ema, pärimuse järgi kreeka muinaskangelase Achilleuse järglasi, sisendas talle varakult määratud auahnust. Isa ja ema vahekord näikse olnud halb. Aleksandri troonipärija-aastate lõpul tõukas Philippos koguni Aleksandri ema Olympiase endast ja abiellus teiskordselt. Solvunud muinasjutuliselt kirglik naine, kes armastas usulisi orgiaid, maagilisi tseremooniaid ja tantse madudega, kes hiljem korraldas mõnegi mõrva, õhutas poega ja venda enda eest kätte tasuma. Uus kuninganna ja ta sugulased ei soovinud, et Aleksander pärib trooni. Oma isaga nooruk kord riidles, kord leppis, vahel elas Pellas, vahel ema juures. Oma pulmapäeval katsus Philippos viha-
hoos Aleksandrit koguni mõõgaga rünnata, kui see viskas karika vastu pead uue kuninganna onule, kes lauakõnes oli avaldanud lootust, et uuest abielust sünnib seaduslik troonipärija. Aleksander pääses, sest joobnud isa komistas. Kuigi Aristotelese õpetajaks tulles vahekorrad polnud nii teravad, ometi võib noore printsi ümber oletada küllaltki afekteeritud õhkkonda.

On loomulik, et selliste vahekordade puhul Pellas lokkasid õukondlaste kahekeelsus ja int-riigid. Seepärast oli Aleksandrile aina õn-neks Aristotelesega mõneks ajaks pealinnast Pellast lahkuda. Õppetöö kohaks valis Philippos Mieza lähedal Nymphaioni. Veel Plutarchose päevil, s. o. neli ja pool sajandit hiljem, näidati valget kiviistet, millel istunud Aristoteles õpe-tades, ja varjukaid alleesid, mida mööda Aristoteles ja Aleksander jalutanud. See oli väärikas koht kasvatustööks. Mieza lebas Olümpose mäe, jumalate asupaiga jalal ja Nymphaioni nimi oli pärit ühest Tethysele¹⁾ ja mõnele teisele juma-lusele kuuluvast pühamust. Ei puudunud siin ka üksikud õppimis- ja arutamiskaaslased, kelle hulka kuulus muude seas Aristotelese sugulane Kallisthenes.

Aleksander Suure kuulsuse juures on täiesti mõistetav, et inimeste fantaasia nii vana- kui ka keskajal, nii läänes kui ka idas temaga palju tegeles. Leiutati hulk lugusid, üks muinasjutu-lisem teisest, ja Aleksandri kuulsal õpetajalgi oli neis oma koht. Aleksandrit kujutati meeleldi maailmavallutajana, Aristotelest maailma suu-rima targana. Ühe keskaegse araabia käsikirja järgi ütelnud Aleksander: „Minu isa tõi mu tae-vast, oma õpetaja abil tõusen maa pealt uuesti taevasse.“ Aristoteles polevat vajaduse korral karistamata jätnud oma kuninglikku õpilast. Kord olevat ta kohelnud õpilast kurjasti isegi pärast hästi sooritatud eksamit —, et see tun-

1) Tethys — merejumal Okeanose abikaasa.

neks, kui valus on ülekohtus, ja sellest hoiduks oma alamate suhtes. Ühes Pärsia algupäraga teisendis peetakse Aristotelest kui ka Aleksandrit Platoni õpilasiks. Selle jutu järgi on Platon prints Aleksandri kasvataja. Koos troonipärijaga õpetatakse ka Aristotelest. Saabub ek-samipäev, mille pidulikuks pühitsemiseks kuningas on teinud igasuguseid ettevalmistusi. Kuid varsti selgub, et prints midagi ei tea ega oska, küll aga päästab Aristoteles õpetaja häbist oma imetlusväärse tarkusega. Egiptlased tegid Aristotelesest Philippose vesiiri ja viimasest Aleksandri vanaisa, sest tema isaks pidi ju olema vaarao Nektanebo, nagu pärslaste arvates Pärsia kuningas Dareios. Nii võistlesid rahvad suure vallutaja päritolu määramises. Nende mitmesuguste idamaiste lugude järgi saatis Aristoteles Aleksandrit tema sõjakäikudel, andis talle kõikjal head nõu, hoiatas reetmise ja hädaohtude eest, mille hulgas tähtsat kohta omas suhtlemine mingi madudest toidetud mürgitüdrukuga.

Muidugi kuuluvad sellised lood muinasjutu valda. Usutavalt kõlab aga juba Plutarchose ¹⁾ teade, et Aleksander armastanud Aristotelest samavõrra kui oma isa, sest ühele võlgnevat ta elu, teisele „väarikat elu“. Aristoteles tutvustas Aleksandrile seda kreeka kultuuri, mida Makedoonia kuningad juba ammu piidlesid tõusiku salajase aukartuse ja igatsusega. Kreeka luule

¹⁾ Plutarchos — kreeka ajaloolane ja filosoof, antiikaja suurmeeste kuulsaim biograaf. Elas I ja II sajandil p. Kr. Kirjutas muu hulgas Aleksander Suure eluloo.

maailmad avanesid kuninglikule õpilasele. Ta armus Homerosse ja jäi talle truuks kogu eluajaks. Üht Aristotelese parandatud *Iliase* käsikirja olevat ta ikka kaasas kandnud ja sõjaretkil maganud, *Ilias* ja põueoda padja all. Achilleus oli ta lemmikkangelane. Teise Achilleusena tahtis ta minna Aasiasse. Ent selle ideaali näib (Plutarchose järgi) talle sisendanud olevat pigem lipitsev Lysimachos kui mõõdukas Aristoteles. Noorukis sellist fantaasiat juurduma panna polnud raske — uhkeldas ju ta ema suguvõsa just selle muinasjutulise esiisaga. Muudegi autorite kui Homerosse vastu näib Aleksandris olevat ärganud austus. Teebai linna üldisel purustamisel Makedoonia vägede poolt käskis ta säästa laulik Pindarose maja. Kreeka kultuuri tsentrumest eemal laskis ta endale järele saata mitmesuguseid raamatuid.

Teatud romantilise, noorukliku sensatsiooni-tundega kuulas ta arvatavasti Aristotelese filosoofilisi õpetusi, mille esitamine Aleksandri noorust arvestades pidi muidugi jääma lünklikuks. Hiljem, kuningana, väljendab ta ühes kirjas pettumust seeüle, et Aristoteles oma õpetused raamatuis avaldanud ja seega nad kõikidele kättesaadavaks muutnud. Nagu võimult, nii tarkuseltki ihkas noor maailmavallutaja olla üks väga väheseist valituist. Filosoofide vastu tundis ta võrdlemisi suurt lugupidamist: Theophrastose pärast jäetakse Lesbose vallutamisel hävitamata ta kodulinn; Xenokratesele lähetab ta 50 talenti; kõnemees ja filosoof Theodektese kuju pärjatab ta kord oma käega; Anaxarchos võis avameel-

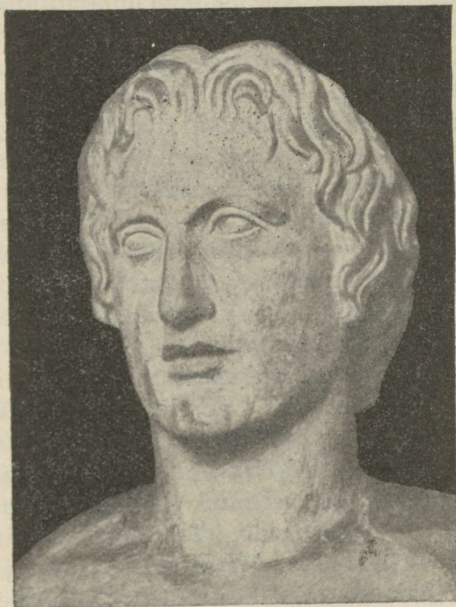
selt avaldada oma arvamist Kleitose¹⁾ mõrva-
mise puhul kuninga poolt jne. Austusest Aris-
totelese vastu ehtas juba Philippos üles stageira-
laste kodulinna, mis sõjas hävitatud, ja Aleksan-
der toetas Aristotelese uurimis- ja õppetegevust
suurte rahasummadega ja võõramaiste mineraa-
lide, taimede ning loomade saatmisega oma pikilt
sõjateekonnilt.

Aristoteles näib vürstidega küllaltki hästi
sobinud. Hoolimata võimest peenelt analüüsida
poliitilist elu näib tal olevat puudunud tung
kaasa lüüa tegelikus poliitikas. Ta oskas oma
eri arvamusele anda võimalikult leebe kuju ja
vahel ka vaikida.

On raske öelda, kus just ja mil määral Aris-
totelese õpetus mõjutas auahnet õpilast. Kerge-
mana tundub piiritella mõnda punkti, kus see
mõju polnud küllalt küündiv. Aristotelese rah-
vuslik iseteadvus oli kaunis tugev. Teravasti
eristas ta helleenide ja barbarite iseloomu. Esi-
mesed näisid tema meelest kutsutud valitsema,
teised alistuma. Maaailma vallutanud Aleksander
asus lõhkuma selliseid vaheseinu jagades idamaa-
lasile kõrgeid kohti riigis ja omaks võttes Pärsia
kuningate rõivastise ning õuetsereemoniaali. See
ja vahest ka Aleksandri viimaseil eluaastail sage-
damini esinev äkkviha ja despootlik käitumine
vanade võitluskaaslastega ei võinud meeldida
Aristotelesele ega olla teostatud tema vaimus.

¹⁾ Kleitos — Aleksandri väepealik. Päästis Gra-
nikose lahingus kuninga elu, kuid hiljem tappis kunin-
gas ta ühel pidusöögil — eri arvamuste pärast Alek-
sandri pärslastesõbraliku poliitika suhtes.

Naeruväärne ja kurb ühtlasi pidi tunduma kuldse kesktee filosoofile see, kui ta õpilane lõppeks hakkas nõudma endale jumalikku austust ja, võib-olla selleks, et uputada oma kreekalikku skepsist oma orientalse väarikuse suhtes, andus joomi-

Aleksander Suur.

sele, mis oli üks tähtsamaid põhjusi tema varasele surmale a. 323. Seevastu võiks aimata Aristotelese mõju mõneski Aleksandri humaanses žestis, millest kõnelevad arvukad lood, enam küll kuninga valitsusaja esimesest kui viimasest poolest.

Aleksandri viimaseil troonipärija-aastail on Aristoteles nähtavasti asunud kodulinna Staigeiras. Pärast Aleksandri kuningaks saamist, kui kasvatajategevuseks enam vähematki võimalust polnud, otsustas ligemale 50-aastane filosoof uuesti minna Ateena, oma õpiaja linna, kuid seekord mitte enam õpilasena, vaid iseseisva õpetajana. A. 335 saabus ta vanasse kreeka kultuuri metropolisse, kus patriootide südameis hõõgus palju salakibedust võiduka ja tõusikliku Makedoonia vastu ning luuras umbusaldus vaenuliku kuninga soositud õpetlase suhtes. Kuid Ateen oli koht, kuhu kogunesid filosoofilisest eeroost sütitatud, see oli linn õppimiseks ja õpetamiseks. Ja vanaduse lähenemist märkav filosoof sõitis sinna, et kasutada aega ja otsida õigeid pärijaid kogutud tarkuse küllusele.

Aristoteles oli vahepeal maailmavaateliselt eemaldunud Platonist kaugele. Huvitavaks dokumendiks sellest üleminekuajast on ta programmi töötava pealkirjaga dialoog „*Filosofiast*“, millest on säilinud mõningaid katkeid. Selles vist Assoses valminud töös polemiseerib Aristoteles juba ideedeõpetuse vastu üldse ja eriti selle hilisplatoonilise kuju vastu, kus püütakse ideid samastada arvude ja muude matemaatiliste kujunditega. Ideedemaailma olemasolu äralangemisega muutus meie meelele antud maailma kõiksus religioosse austuse vääriliseks, eriti selle kõrgemad regioonid. Ka Akadeemia ringkonnades olid taevakehad, peamiselt oma korrapärase liikumise tõttu, olnud religioosse austuse esemeks. Aristotelese mõtteilmas nende tähtsus

usulistele tunnetele aina kasvab. Tähed on jumalad, nad liiguvad omal vabal tahtel, on hingetatud, koosnevad eetrist, kosmose liikuvaimast, kergeimast ja kõrgeimast elemendist. Neist kõrgemal asub ainult transtsendentne Jumal, liikumatu liigutaja. Kosmos on igavene, mitte loodud ja kaduv, nagu Aristotelesele näib *Timaios*'es väitvat Platon. Ent Aristotelese arvamused substanttsiaalsest hingest, kes, vabanenud seotusest kehaga, jumalikuga kontakti astub entusiasmis, inspiratsioonis, unenägudes, ennustuskunstis, viitavad veel kinniolemisele Platoni mõtteringis. Hiljem on Aristotelese seisukohad siingi muutunud palju kainemaks ja empiirilisemaks. Ka Aristotelese eetika, kus püütakse vahendada ülemõistuslikkude normide ja kogemuspäraseist faktidest tuletatud tegutsemisvajaduste vahel, laseb seda järku Aristotelese elus paista üleminekuajana.

Metafüüsilise huvi kõrval tundub elavnevat Aristotelese tarve üksikasjalisemalt vaadelda kogemustemaailma. Metafüüsiku varjus hakkab võrsuma empiirik. Ta on oletatavasti tutvustanud arstiteadusega Aleksandrit: viimane määras hiljem tihti oma sõpradele ravimeid ja dieeti. Juba käsiteldud aastaist peaks pärinema osa neist looduse kohta tehtud täheldustest, milliseid Aristoteles meistriaastail on fikseerinud oma aja kohta kolossaalse hulga. Siiski langeb pearõhk veel tegelemisele filosoofiaga.

Aristotelese kaugenemine platonismist jätkub veel pärast dialoogi *Filosoofiast* valmimist ka Makedoonia-aegadel. Ta enda maailmavaate pea-

jooned hakkavad omandama juba üsna kindlat kuju. Sellele osutavad mitmedki ilmselt noist aegadest pärit kohad hiljem koostatud Aristotelese õppekirjades, kuid viimaste lähem jälgimine ületaks käesoleva raamatu raami ja ülesanded. Heidame lühikese pilgu Aristotelese tegevusele õpetajana ja siis püüame vaadelda Aristotelese õpetust valmi süsteemina, nii nagu ta tööka stageiralase meistriaastail tema õppekirjadesse on sadestunud.

V.

MEISTRIAASTAD.

Kui Aristoteles Ateena saabus, oli Akadeemia juhiks surnud Speusippose asemel Xenokrates. Vahepeal platonismist üsna kaugele läinud Aristoteles ei sobinud enam endiste mõttekaaslaste ringi. Ta rajas oma kooli Lykeionis, Apollon Lykeiosele pühendatud maa-alal, sealse gymnaasiumi sammaskäikudes, kust kool hiljem üle viidi mingile krundile lähikonnas. Välispidi säilis rahu Akadeemia ja Lykeioni vahel. Paljud õpimulised kuulasid arvatavasti loenguid mõlemas koolis. Õpilaste arvult ületas aga uus mitmekesisema ja uudsema kavaga kool peagi Akadeemia. Lähedalt ja kaugelt saabus õpilasi kuu-lama kuningate kuninga õpetajat. Õpperaha neilt vana Akadeemia traditsiooni kohaselt ei nõutud. Aristotelese arvamise järgi tänu, mida filosoofia õppijad meistrile võlgnevad, „pole rahaga hinna-

tav, ja siin pole üldse väärilist tasu, vaid piisab sellest, nii nagu jumalate ja vanemate puhul, et igaiüks teeb seda, mis ta suudab“. Korra säilitamiseks valisid õpilased eneste keskelt ülevaatajaid, nii nagu see oli vahepeal kombeks saanud Akadeemiaski. Kuid ei tule arvata, et distsipliini hoidmiseks vajati reegleid. Siia tuldi ju tarkuse enda, mitte tunnistuste või diplomite pärast, huvi kaotanud ei tarvitsenud end kohale jääma sundida. Nagu akadeemikud, nimetasid Lykeionigi pere liikmed üksteist sõpradeks ja kogunesid ühiseile pidusööminguile, kuhu Aris-toteles manitses tulla puhtais rõivais.

Õppetöö käigust Lykeionis kirjutab antiikne autor Gellius *Attika öödes*: „Filosoof Aristoteles olevat kasutanud oma õpilaste jaoks kahe-suguseid õpetusi ning manitsusi, milliseid ta eristas kui eksoteerilisi (laiemaile ringidele määratud) ja akroaatilisi (õpilastele sõna tõsisel mõttes peetud). Eksoteeriliseks nimetati kõike seda, mis ta pakkus kõnekunsti eelõpinguiks, teravmeelse arutlemise harjutamiseks ja õpetu-sena sotsiaalsete küsimuste üle; akroaatiliseks seevastu nimetati ettekandeid, mis käsitlesid edasijõudnud ja teravamale taibule varutud filo-soofia-alasid ja käisid looduseuurimise ja dialektika kohta. Seda akroaatilist õpetust andis ta lütseumis enne lõunat ega lasknud sellest osa võtma igaiüht, vaid ainult neid kuulajaid, kelle eeldustes, eelhariduses, õpiinnus ja tööjõus ta varem oli veendunud. Eksoteerilisi ettekandeid ja kõneharjutusi seevastu pidas ta samas ruumes õhtupoolikuti ja lubas sealt kõigil nooril inime-

sil osa võtta. Neid loenguid nimetas ta pärastlõunasteks, teisi hommikusteks jalutuskäikudeks, sest mõlemal korral kandis ta ette edasi-tagasi kõndides.“ Selle omapärase ettekandeviisi pärast hakkas rahvas Aristotelest ja ta õpilasi nimetama jalutavaiks filosoofideks, peripateetikuiks, kooli aga peripateetiliseks.

On muidugi raske kujutella, et Aristoteles suurema kuulajaskonna puhul koos oma õpilastega oleks kõndinud mööda Lykeioni varjukaid teid, ja nii räägivadki teised allikad, et õpetaja sel puhul kõneles istudes. On ka üsna hästi mõeldav, et tihti ettekandja üksi jalutas istuva kuulajaskonna ees. Aristotelese kommet kõndides loenguid pidada on püütud seletada tervishoiulise tagamõttega, filosoofi elava loomusega või Nymphaioni päevilt säilinud harjumusega. Diogenes Laertius, üks vanaaegseid filosoofia-ajaloolasi, kõneleb nimelt, et Aristoteles olevat seal Aleksandril keelanud palju istuda ja pidanud siis loomulikult ka ise kaasa jalutama. Tõenäolisem on siiski, et selles kõndimises avaldus sama elavus, mis ta mõtteid noil meistriaastail laskis väledasti joosta mööda loendamatu uurimisalasid ja üksikfakte.

Lykeionis ei tegeldud kaugeltki enam ainuüksi filosoofia suurte põhiliste tõdedega, millele kõik kogemuspärane materjal oleks heal juhul olnud vaid illustratsiooniks. Siin pigemini harastati juba eriteadusi, ilmse huviga nende kui seesuguste vastu. Üksikteaduste vabanemises seosest metafüüsikaga etendas peripateetiline kool teaduste ajaloos suurt ja ainukordset osa.

Tähtsuseta algeist kujunesid siin uued omade meetoditega teadused. Väärtuse tagasisaanud maailm avas oma varade külluse huvitunud uurija pilgule. Küllap nüüd said lõpliku viimistluse Aristoteelse tõenäoliselt juba enne Lykeioni-aega peajoontes selgunud filosoofilised vaated, võttis lõpliku, kindlapiirilise kuju teadusliku uurimise „tööriist“ loogika, aga tähtsaimaks uudsuseks stageiralase viimaseilt Ateena-aastailt oli ometi empiiriliste ehk kogemuseliste üksikteaduste rajamine. Näeme teda üksi või koos õpilastega tohutuid materjalihulki ajaloost ja loodusest kokku kandvat ning läbi töötavat.

Aristoteles teostab töid, mis nõuavad hoolast ja kannatlikku arhiivuurimist. Koos Kallisthenesega koostab ta püütiämängude¹⁾ võitjate nimestiku, mille kivviraiujale näib tulnud maksta umbes 60 000-sõnase teksti eest. Ta jätkab sofist Hippiase poolt alatud olümpiaadivõitjate nimestikku, uurib Ateenas etendatud näidendite kronoloogiat ja muud sellist. Peripateetilise kooli juhi ja õpilaste suurimaks arhiivuurimist nõudvaks tööks oli ülevaade 158 Kreeka linnriigi põhiseadusest ja nende kujunemisest. Ilmtingimata pidi selline töö toimuma Ateena-perioodil, mitte Aristoteelse Makedoonia-aastail, sest kuigi seal poleks puudunud kuninga majanduslik toetus, poleks ometi olnud käepärast nõutaval hulgal vajalikult haritud tööjõude. Vähemalt Ateena kohta käiva kõite kirjutas Aris-

1) Püütiämängud — Delfis iga nelja aasta tagant Apolloni auks toimuvad võistlusmängud, kus ülekaalus olid muusalised alad.

toteles ise. See läinud sajandi üheksakümnen-
dail aastail leitud käsikiri on üheks Aristotelese
parima stiili näiteks. Pole imestada, et nii ladu-
sasti ja mõõduka armastusega detailse ning
anekdoodilise vastu kirjutatud teoseil oli antiik-
ajal menu laias lugejaskonnas. Aristoteles võis
kirjutada kaugelt mahlakamalt, suurema stiili-
ning kompositsioonitundega, kui seda osutab
enamik meie ajani säilinud õppekirju.

Sedalaadi tööd, nagu võitjate nimistud või
linnriikide riigikordade ajalood, näitavad, kui
kaugele võis Aristoteles eemalduda platonlikust
filosoofilisest spekulatsioonist. Teatud üksik-
küsimuste jälgimine on nende puhul saanud
otstarbeks iseeneses, selle asemel et nende
tulemusi kasutataks konstruktiivse osana mingis
üldmaailmavaatelises süsteemis. Ainult väike
osa põhiseaduste ja nende ajaloo kohta kokku-
kantud materjalist võis rakendust leida Aristo-
telese *Poliitikas*. Samuti asusid vist filosoofiast
õige kaugel Aristotelese kuus raamatut mitme-
suguste Homerose-probleemide kohta ja muud
kirjandusloolised uurimused, kus tegeldi teoste
kronoloogiaga või autorite isiksustega. Isegi
kostüümiloo detailidest näib mitmekülgne sta-
geiralane huvitunud olevat.

Mitte ainult ajaloo ja kultuuriloo alal pole
Aristoteles kolossaalne materjali koguja ning
korraldaja, tema universaalsus hõlmab loodus-
teadusigi. Koos oma õpilastega kirjutas ta
siin töid nagu *Füüsika*, *Taevast*, *Kasvamisest*
ja mandumisest, *Meteoroloogia*, *Zoologia*, *Hin-*
gest, *Loomade osad*, *Loomade liikumine* ja *Loo-*

made sigimine. Nende seas on selliseid, mis mõjuvad enam materjalide kogudena, nagu *Zooloogia*, kus kaunis selgesti tundub mitme autori koostööd; aga leidub ka empiirilisest materjalist üldisi tuletusi tegevaid, nagu teosed loomade osadest või sigimisest, ja selliseidki veel, mille tuum on filosoofilis-spekulatiivne ja kus empiirilised tõsiasjad etendavad ainult illustreerivat või väidet kinnitavat osa, nagu *Füüsika* ja *Taevast*. On samuti teoseid, kus empiiriline ja spekulatiivne käsitus omavahel ülekaalu pärast võistlevad. Niisugune on raamat *Hingest*, kus ühelt poolt — kogemusest lähtudes seoses füsioloogiaga ja isegi loomapsühholoogilisi tähelepanekuid ära kasutades — jälgitakse mitmesuguseid hingeelu nähtusi, nagu taju, mälu, und ja ärkvelolekut, unenägusid ja muud sellist, kuid mitmesuguste hinge osade, eriti mõistuse käsitluses juurduakse veel tugevasti Platoni metafüüsilises spekulatsioonis.

Üldiseloomustusena jääb ometi kehtima, et Aristoteles võtab üksikolendite vaatlemist ja kirjeldamist oma meistriaastail palju tõsisemalt kui autorid enne teda, kuigi ülesande uudsuse ja meetodite kujunematusse tõttu tal juhtub tihtigi vääratusi.

Muidugi polnud Aristotelesel kerge üritada uuelaadilisi teaduslikke üksikuurimusi ja veel raskem oli tal siin oma õpilasi juhtida. Läks tõenäoliselt aega, enne kui filosoofilise spekulatsiooni sügavustega või retoorika võiduka iluga harjunud kreeklased ei võõrastanud enam üksikasjadeni vaadelda putukaid ja vihmusse või suut-

sid vastikustundeta sorida lahatud loomade siskondades. Ikka pidi meister õpilastele terutama, et kõigis looduse tooteis on midagi imetlemisväärset ja omamoodi ilusat.

Teoses *Loomade osadest* kirjutab ta sel teemal sissejuhatuses: „Loodusliku realiteedi olendid jagunevad selliseiks, kes on igavesest ajast tekkimatud ja kadumatud, ja selliseiks, kes võtavad osa tekkest ja kaost. Nende mõlematega on lugu nii, et me nendest ülevatest ja jumalikest asjust ainult vähe teame — nende jaoks ja üldse esemete jaoks, mille tunnetamine on meie pärisigatsuseks, on ju üsna vähe meie tajule saavutatavaid tunnetamisaluseid —, seevastu on meil rikkalikult tunnetusallikaid kaduvate asjade, nii taimede kui ka loomade jaoks, sest et me nende keskel kasvame ja elame... Mõlemal [tunnetusel] on oma võlu. Kuigi me vaevalt ulatume kõrgemate sfäärideni, ometi on meile see tunnetusliik oma absoluutse väärtuse pärast armsam, nii nagu magusam on silmata üsna väikestki raasukest armastatud olendist kui täpselt vaadelda paljut muud ja isegi tähtsat. Teised esemed on tunnetusele saavutatavad kõrgemal määral ja suuremal arvul, seepärast tuleks neid teaduse seisukohalt eelistada, ja et nad meile lähemal asuvad ja meie loomusega rohkem suguluses on, siis võivad nad puuduvat jumaliku maailma tunnetust meile teatud viisil asendada. Nüüd, kus oleme viimase kohta oma arvamise avaldanud, jääb üle kõnelda veel animaalsest loodusest, mille puhul ärgem jätkem võimalikult midagi vahele, ei tähtsat ega tähtsusetut.

Sest ka sealseist olendeist võimaldab nende looja, loodus, kirjeldamatuid rõõme sellele, kes suudab tunnetada põhjusi ja on ehtne uurija-loomus. Oleks ju ka mõttetu ning arusaamatu, kui tahaksime rõõmu tunda koopia vaatlustest kunstis..., ja veel rohkem ei rõõmustuks looduslike olendite eneste vaatlemisest, vähemalt siis, kui suudame mõista nende põhjusi.

Seepärast ei tule lapsikult igavust tunda tähtsusetute elusolendite uurimisel. Igas looduse olendis on midagi imetusväärset... Looduse töödes, ja nimelt just neis, valitseb kord, mitte pime juhus, vaid mõttekus ning eesmärk. Lõppeesmärk aga, mille pärast mingi asi on loodud või tekkinud, kuulub ilu valda. Kes aga tõesti arvab, et muude elusolendite vaatlemine on midagi madalat, see arvaku ka omast isikust sedasama. Siis ei saa ka jälestuseta kõnelda liigi inimene osistest, verest, lihaseist, luudest, soonetest ja muust sellisest. Ka peab endale selgeks tegema, et kui keegi kõneleb mõnest osast või esemest, ta ei mõtle üksnes materiat ega räägi selle pärast, vaid kuju ning vormi pärast. Kõne all on maja, mitte telliskivid, savi ja palgid. Nii on ka looduseuurijal tegemist iga olendi sünteesi ja tervikuga, mitte osadega, mis lahus olendist, kelle juurde nad kuuluvad, üldse ei eksisteeri.“

Selliseist ridadest kõneleb veel ikka suur armastus metafüüsika vastu, aga ühtlasi vaikne leppimine mõttega, et selle teaduste kuninganna kingid oma austajaile on vägagi piiratud. Selles veendus Aristoteles järjest enam, kui ta vaatas tagasi filosoofia arengule selle algusaegadest ja

tegi kokkuvõtlikke ülestähendusi. Esmakordselt püütakse peripateetilises koolis fikseerida haaramat pilti filosoofia ja teaduse senisest arengust. Theophrastose hooleks anti suure füüsikaliste ja metafüüsikaliste süsteemide ajaloo koostamine. Menonile tegi Aristoteles ülesandeks kirjutada antiikse arstiteaduse ajalugu. (Näib, et peripateetilises koolis harrastati hoolega anatoomiat ja füsioloogiat. Nende kohta peeti siin loenguid ja oli koostatud mingi illustreeritud anatoomiline atlas.)

Sellised tööd polnud mõeldavad ilma suuremate raamatu- ja isegi õppeabinõude kogudeta. Aristoteelse biblioteek oli esimene suuruselt tähelepanu vääriv raamatukogu Euroopa pinnal ja meeeldi ta ostis juurde käsikirju. Teda ei huvitanud kaugeltki ainult teadus, vaid samuti fantaasia tooted. „Mida vanemaks ja üksiklasemaks muutun, seda enam meeldivad mulle müüdid,“ kirjutab ta Antipater'ile, kellest Aleksander Aasia sõjakäigule minnes oli teinud Makeedoonia ja Kreekamaa asevalitseja.

„Mida vanemaks ja üksiklasemaks“ — tundis siis Aristoteles end noil tegevusrikkail aegadel üksi? Kas ei olnud tal palju õpilasi, kes meistrit austasid, mõned isegi seevõrra, et püüdsid imiteerida tema soselemist?! Vist ei rahuldanud teda siiski ta enda ja õpilaste hiiglatöö, mis kolossaalse avaruse ja uudsuse juures kandis rutakuse järgi ega pakkunud tegijaile seda puhkusõnne, mis tõuseb millestki viimisteldust. Vahest oli tal õpilaste süveneva ja tööka spetsialiseerumise tõttu juba vähe neid, kes omasid

laiemat ülevaadet kõigist aladest nagu õpetaja ise, vahest ei olnud transtsendentse ja empiirilise maailma suurel piirimehel ühtegi lähedat vaimu, kelles metafüüsiliste spekulatsioonide tung ja aus kogemustemaailma täheldamise püüe oleksid kõrvu elanud umbes samus proportsioones. Pärast Aristotelese surma näeme peripateetilises koolis noori üksikteadusi muutuvat peagu ainuharrastatuks. Võib-olla riivas teda nende patriootide umbusaldus, kes Makedoonia rahadest toetatud õppeasutises nägid mingit rõhujate spionaaži- ja propaganda-asutist, kuigi Aristoteles püüdis hoiduda päevapoliitikaga tegelemisest. Võib-olla kirjutas ta nii, mõeldes oma varasurnud esimesele naisele Pythiasele, keda ta näib austanud otsekui heroini ja kelle lähedust asendada ei suutnud Aristotelese teine elukaaslane Herpyllis ega selle sünnitatud poeg Nikomachos. Me ei tea seda. Ent kindel on, et suure filosoofi peripateetiline, ümberuitav vaim, kes oli omandanud peene mõõdupidamisoskuse kõigis asjus, välja arvatud vahest ainult töö, ei jäänud kauaks hauduma oma vananemise ja üksiklaseks jäämise mõtteid.

VI.

ARISTOTELESE TEOSEIST. LOOGIKA RAJAMINE.

Eelnenust peaks olema selgunud, et Aristoteleses meil on tegemist teoreetilise inimese tüübiga eriti puhtal kujul. Selle tähtsa osa pärast, mida tema elus etendas tõe tunnetamise ind,

jääks pilt suurest stageiralasest väga lünklikuks, kui me pealiskaudselki ei vaatleks ta õpetust. Alles siis, kui oleme näinud tema töö võrratut ulatust ja mitmekesisust, selgub meile Aristotelese isiku omapärane majestetsus. Mida kõike ta ei valitse: loogikat, füüsikat, metafüüsikat, bioloogiat, psühholoogiat, eetikat, poliitikat, esteetikat ja mõndagi muud. Peagu kõigil neil aladel lõi tema esimesena süsteemi ja korra. Ja kuigi ta omaaegsete kujunemata meetodite pärast paljuski eksis, ometi peame nimetama ta elutööd kolossaalseks, võib-olla isegi võrdlematuks. Allikaiks sellega tutvumisel on loomulikult Aristotelese teosed. Viimaseid on kombeks jagada kahte rühma: eksoteerilised, mis määratud levitamisele laiemas lugejaskonnas, ja esoteerilised, mis mõeldud ettelugemiseks kinnises sõprade ja õpilasteringis, kus Aristotelesel oli võimalus teha suulisi täiendusi ja rõhutada olulist kõnetooni teisendades. Seepärast võisidki esoteerilised teosed olla väljenduselt viimistlemata. Viimaseks polnud Aristotelesel tema meistriaastail aegagi, selleks oli ta entsüklopeediline vaim aina liialt näljaselt uute faktide jahl. Eksoteerilised teosed seevastu olid väljendusliku külje poolest laitmatud, kirjutatud enamasti dialoogivormis. Paraku on neist säilinud ainult katkeid. Terviklikumalt meieni on jõudnud esoteerilisi õppeteoseid, mille uurimisele ja ärakirjutamisele järelepõlved peripateetilises koolis panid enam rõhku. Õnneks avaldubki just neis Aristotelese õpetuse omapära, kadunud dialoogides järgis ta enam Platonit.

Õppeteoste puhul pole tihti selge, kas nad meile antud kujul on kirjutanud Aristoteles ise või on siin tegu õpilaste ülestähendustega loenguil või kombinatsiooniga mõlemaist. Samuti tundub mõnigi kord ühes raamatus olevat ühendatud Aristotelese vaateid eri aegadelt. Ka esoteerilised teosed pole kaugeltki kõik säilinud, meil puuduvad näit. Aristotelese matemaatilised tööd, aga meile kättesaadavadki tõendavad kõnekalt Aristotelese universaalsust. Nende hulka kuuluvad veel praegugi põhjaneva tähtsusega teosed loogikast, siis *Metafüüsika*, kogu psühholoogilisi kirjutisi, edasi mitmesugused loodusfilosoofilised ja loodusteaduslikud teosed ja lõpuks tööd, mille probleemistik pärit enam kõlbluse ja ilu sfäärist: *Eetika*, *Poliitika*, *Poeetika* ja *Retoorika*.

Aristotelese neisse ja kadunud teostesse sagedastunud harukordselt mitmekülgsed ja detailiderohked teadmused kujunesid väga mitmesuguste tegurite mõjul. Siin olid tegevad ta eelkäijate, eriti Platoni ja Sokratese seisukohad, ta omad spekulatsioonid ja vaatluste tulemused. See oli hiiglamaterjal, mille sõelumiseks, klassitamiseks ja korraldamiseks läks vaja erakordselt ülevaatlikku vaimu.

Selle andmete ja mõtete tohutu hulga läbitöötamisel omaks maailmapildiks pidi Aristoteles tulema küsimusele, milliseid meetodeid kasutada, et töö laabuks edukalt, ja kas on üldisi reegleid, millele peaks alistuma igasugune mõtlemine, et püsida õigena. Tõsi küll, juba enne Aristoteleski oli otsitud õiget meetodit ja viidatud mõ-

ningaile õige mõtlemise vormilistele kriteeriumidele. Sokrates oli näit. rõhutanud, et mõisted peaksid vastama üldisele keelepruugile ja nende sisu olema selgepiiriline ja ikka samaksjääv. Aga kõik need katsed kandsid enamvähem juhuslikku laadi ja nende tulemused polnud täpselt fikseeritud. Alles Aristotelesel õnnestus mõtlemisnähtuste paljusest abstraheerida suuremat arvu üldkehtivaid norme, mille vastu ei või iial eksida õige mõtlemine, need normid omavahel süstematiseerida ja selgeil sõnul fikseerida. Nii sai temast loogika looja. Juba sellena ainuüksi vääriks Aristoteles jäävat austust filosoofia ja teaduse ajaloo ning geniaalse mõtleja nime. Keegi enne ega pärast teda pole loogikas teinud ligikaudugi nii kaalukaid avastisi. Paljud loogika osad said oma isalt põhijoontes lõpliku kuju. Immanuel Kant leidis, et Aristotelesest saadik pole loogika kõiges olulises tarvisenud astuda ühtegi sammu tagasi, aga imelikul kombel pole saanud ka edasi. Aristoteelse loogika tähendas suurt edu abstraktse mõtlemise oskuses ja teadlikkuses. Temaga anti dialektilise võitluse jaoks normid, mille abil kerge oli ehtsaid järeldusi eraldada eksi- ja pettejäreldustest; tema tõttu jäid ära paljudki väärvõtted teaduslikus mõtlemises ja vaidlemises või muutusid kergesti kinninaelutatavaiks. Aristoteelse loogika varal on järelopõlvedele selgunud, et loogilisest küljest lubamatuisse järeldustesse (eelduste sisulise tõe küsimust tõstatamata) sattusid mitte üksnes sofistid, vaid ka sellised ranged tõetaotlejad nagu Platon või Aristoteles ise. Temagi

oli veel liiga kärsik auahnes püüdes seletada võimalikult kõik; tedagi meelitasid eksiradadele vanad harjumused; temagi jaoks olid vastavastatud loogika normid liiga noored, et ikka kriteeriumidena silma ees seista. Kuid see kõik ei vähenda Aristotelese tähtsust loogika rajajana.

Oma loogikalistes teostes Aristoteles tegeleb nii mõiste- ja otsustuse- kui ka järelduse- ja meetodiküsimustega. Mõisted jagab ta nende sisult kümnesse liikonda ehk kategooriasse: substants, kvantiteet, kvaliteet, suhe, koht, aeg, olek, omane, tegevus ja kannatus ehk tehtavus. Iga võimalik mõiste peaks kuuluma mõnesse neist kategooriaist. Kategooriad pole aga ainult loogilised, vaid ka ontoloogilised; nad pole üksnes mõistete, vaid ka olemisviiside haaravaimad liikonnad.

Nagu Platon, nii usub Aristoteleski, et tõde seisneb mõeldu ja oleva kooskõlas. Üksik mõiste ei saa olla veel tõi või vale, seda võivad olla alles mõistete ühendused, otsustused, sest alles otsustuses väidab inimene midagi oleva kohta. Liigitades otsustusi mitmesuguseist lähtepunktidest saavutab Aristoteles terve rea otsustustetüüpe (jaatavad-eitavad, üldised-osalised, inhärentsi-subsumptsiooniotsustused, vastupidiste otsustuste hulgas kontradiktoorsed ja konträärsed). Kuid loogika raskuspunkt ei asetse veel siin. Otsustuse funktsioon ise on aluseks süllogismile, sellele sõna tõiises mõttes loogikalisele organonile, mille abil antud otsustustest loogiliselt korrektselt saab tuletada uusi, järeldades sealjuures üldiselt vähem üldisele ehk üksikule. Kahest

eeldustes antud omavahel seoseta mõistest kujundatakse süllogismis uus otsustus, kui nad mõlemad on teatud suhteis kolmanda mõistega, mis muutub vahendajaks nende vahel. Näit. süllogismis

Inimesed on surelikud
Sokrates on inimene
Sokrates on surelik

on mõiste inimene selline vahendav „keskmõiste“. Vastavalt sellele, kas keskmõiste esineb ühes või teises eelduses subjekti või predikaadi kohal ja missugune on eelduste kvantiteet või kvaliteet, fikseeris Aristoteles suure hulga süllogismi mooduseid, millest mõned on üldtarvitavad igapäevases ja teaduslikus mõtlemispruugis, teised esinevad enam kurioosumitena. Aristotelese vahest veel suuremaks teeneks kui tutvustamine õigete süllogismivormidega on hoiatamine väärade eest teoses *Sofistide pettejäreldustest*. Selgesti ja täpselt piiritleb ta loogiliste vigade olulised tunnused ja annab neile nimed, mis käibivad veel tänapäevalgi. Süllogismist kui teadusliku tunnetuse vahendist oli Aristoteles väga heas arvamises. Aga ta mõistis ka, et tuletise veenvus ei olene ainult järeldamise reeglipärasusest, vaid ka eelduste tõelusest. Ta teadis, et järeldusteahelikud peavad algama kindlaist printsiipidest. Need kindlad printsiibid avastatakse Aristotelese arvates kas mõtlemises endas (matemaatika aksioomid, mõtlemise põhilused) või saavutatakse kogemusest induktsiooni teel.

Süllogismis tehakse järeldusi üldiselt vähem üldisele (näit. kõikide inimeste surelikkusest

järeldatakse üksiku surelikkust). Induktsioonis aga toimub järeldus üksikult üldisele. Induktsiooniteooria jääb Aristotelese juures mõneti ebamääraseks ja vastuoksuslikuks. Induktiivne meetod võimaldab loogika isa arvates üksnes siis paratamatuid üldisi järeldusi, kui on kindel teatud tõe kehtivus kõigi vastava liigi üksikjuhtumite kohta. Kui tehakse järeldus osa juhtumite põhjal, saavutatakse ainult tõenäoline arvamus. Paraku ei ole iial võimalik empiirilisel kindlaks teha, kas on arvestatud kõik võimalikud juhtumid. Selleks, et veenvalt väita, et inimlik on surelik, peaks sellise nõudlikkuse puhul nähtama kõigi inimeste surma. Teisal tundub, et Aristoteles polegi nii nõudlik. Oma *Teise analüütika* lõpul (sellist nime kannab Aristotelese tõestusteooria) kõneleb filosoof, kuidas korduvalt kogitud sarnaseist üksikjuhtumest mõistuse abil siiski saadakse üldkehtivaid, mõtlemisele paratamatuid printsiipe. Siit paistab, et teatud korduvate samalaadsete kogemuste põhjal hinges ärkab võime kaeda asjade või suhete igavest ja kindlat olemust.

Induktsiooni teel saavutatud üksikteaduste printsiipide kõrvale astuvad Aristotelesel teised, üldisemad, mida ta peab puhta mõtlemise teel avastatavaks. Nende hulka kuuluvad Aristoteles kolm õige mõtlemise põhilauset. Õige opereerimine nendega on paljastanud mõnegi väite teadusliku püsimatuse või ära hoidnud teiste selliste tekkimise. Võtkem näiteks vasturääkivuse-põhilause, mille tähtsust Aristoteles eriti rõhutanud: „Võimatu on, et seesama millelegi

sessamas suhtes ühtaegu omane oleks ning ei oleks.“ Selle põhilause valguses näitab Aristoteles, kuis sellised meeolurikkad ja sügavatena tunduvad Herakleitose väited, nagu „me oleme ja me ei ole mitte“, „hea ja halb on üks ning seesama,“ käivad terve inimhõimustuse vastu, kui nad on mõeldud kehtivaina samaaegselt ja samas suhtes. Tegemist on kas eksliku mõttega või mitte küllalt täpselt avaldatud mõttega. See, kes vasturääkivuse-seadust eitab, teeb võimatuks iga-suguse teadmise. Tema jaoks oleksid identsed inimene ja mitte-inimene, järelikult kogu maailmast jääks ainult kaos. Kahtlemata vajab see vana põhilause terutamist veel meiegi päevil, mil maailmas on veel ikka palju säärast relativismi, mis tingitud mõtlemise või väljendumise lodevusest.

Tähelepanu väärrib, et Aristoteles vasturääkivuse-seaduses tarvitab piiravaid sõnu „sessamas suhtes ühtaegu“, „võimatu on, et seesama millelegi sessamas suhtes ühtaegu omane oleks ning ei oleks“. Selliste piiramistega päästab Aristoteles huvitava kombel muutuste võimalused kõrvu kindlate tõdede omamise võimalusega. Nii osutub see mõtlemisseadus tõesti avaraks ja sundimatuks kitsaste kõigi tõdede relatiivsust või kõigi igavest püsimist õpetavate teooriate vahel. Teatud ajahetke ja suhte läbilõikes kehtivad kindlad tõed.

VII.

METAFÜÜSIKA.

Sedasama püüet — sünteesi leida teooriate vahel, mis õpetasid kas tõeliselt oleva muutumist või kõikjale ulatuvat muutlikkust — näeme ka Aristotelese metafüüsikas. See paralleel saab arusaadavaks, kui mõelda, et Aristotelesele polnud loogika ainult õpetus mõtlemise vormidest, vaid ühtlasi ka vastavaist seoseist tegelikkuses. Vasturääkivuse-seadus on samavõrra loogiline kui ontoloogiline ¹⁾). Tema vastu eksides ei tohi midagi mõelda, sest tema vastu eksivana ei või midagi olla.

Lahendavat sünteesi eleaatide ja Herakleitose äärmiste õpetuste vahel püüab Aristoteles leida arengumõiste kaudu. Olev on ühelt poolt muutlik, sest ta areneb, kuid teisalt on ta püsiv, sest ta areneb kindlas suunas, areneb iseenda olemuse teostamisele. See olemus on midagi põhilist ja ürgantut. Kuigi maailma vaatlevale inimesele näib esmalt olevat antud muutumine ja alles teiseks muutumise saadus, arvab Aristoteles ometi, et muutumise eesmärk on kindel juba muutumise algul ja juhib seda. Nagu tammeterust paratamatult kasvab tamm, nii suundub maailm nimelt teatud vormide teostumisele.

Nende muutumatute vormide puhul meenub Platoni õpetus ideedemaailmast, millest osasaa-

¹⁾ Ontoloogia — üldine olemisõpetus, mis püüab avastada üldisi võimalikult paljude või kõigi oleva alade kohta kehtivaid tõdesid.

mise läbi alles võtab kuju kaduv muutustemaailm, aga peagi märkame erinevusi, millest mõningaid Aristoteles tugevasti rõhutab. Platon näib hoidunud selgemalt vastamast küsimusele, kuidas igaveste kujundite maailm vormib kaduvat, Aristoteles teeb selle küsimuse endale keskseks. Platon oli teravasti lahutanud teineteisest igavese, muutumatu ning täiusliku ideedemaailma ja loodud ning kaduva, muutliku ning ebataiusliku maise maailma, mille vahel ainult inimesehing vahendab, sest ta on langenud igavestest maailmast kaduvasse ja ideede vastupeegeldusest maises võlutuna igatseb tagasi nende riiki. Aristoteles püüab mõista maailma kui endasse suletud organismi, mis ei vaja erilist ideedemaailma endast väljaspool. Ka Aristoteles usub, et asja olemus, see, mis teeb ta meile mõistetavaks ja teaduslikult tunnetatavaks, seisneb mõistes, idees. Kuid ideed ei olele lahus asjadest. Nad on antud asjades, koos asjadega, selle asemel et ammu enne asju eksisteerida erilises igaveses ideedemaailmas. Nad on asjadele seesolevad, immanentsed, mitte loodust ületavad, sellest väljaspool asuvad, transtsendentsed. Meie meeltele antud maailmale eeskujuks olemise moment jääb ideede puhul tagaplaanile, esirinda kerkib selle maailma mõjutamise ja tingimise moment. Idee vajab reaalne olemiseks üksikesemeid, samuti kui üksikesemed ideed, et üldse midagi olla. Platonist tundub ta suurele õpilasele jäänud mulje, et meister rõhutab idee tumestunud ja rikutud peegeldumist maisis asjus; Aristoteles rõhutas seevastu maisi asju kui ainsaid võimalusi, kus

idee võib eksisteerida ja teostuda. See oli oma-
moodi filosoofia taevast maa peale toomine.

Ent teatud kahesusest ei pääse oma maailma-
pildis Aristoteleski. Nii nagu Platon asetab vas-
tamisi idee ja mitteoleva, nii teeb Aristoteles
vormi ja ainega. Seejuures on vorm Aristotelese
õpetuses enamvähem midagi ideega, nimelt kõige
alamate liigimõistetega¹⁾ ühtuvat. Kõrgemad,
abstraktsemad sugumõisted ei ole aga enam reali-
teeti kujundavad tegurid, nagu nad seda olid
Platoni juures. Igal üksikasjal on mingi kuju
ehk vorm. Aga vorm peab olema „millegi“ vorm
ja seda „midagi“ nimetab Aristoteles aineks.
Vorm võib teostuda ainult aines (välja arvatud
üks erand) ja aine võib midagi olla ainult oma-
des vormi. Paratamatult vajavad nad eksisteeri-
miseks teineteist. Ainel on tung alistuda vor-
mile, lasta endale kuju anda. Vormi ja aine suhe
jääb seejuures väga liikuvaks ja muutlikuks. See,
mis ühes suhtes vorm, võib teises suhtes olla
aine. Palk näiteks on maja suhtes aine, aga kas-

¹⁾ Kui on tegemist kahe mõistega, millest esimese
mahus sisaldub teine, teise sisus aga esimene, siis nime-
tatakse loogikas esimest sugu-, teist liigimõisteks.
Sugumõiste (*genus*) on näit. „soome-ugrilane“ liigi-
mõiste (*species*) „eestlase“ suhtes. Kõik eestlased on
ühtlasi soome-ugrilased, sisalduvad viimase mõiste
m a h u s, seevastu mõistes „eestlane“ on muude tun-
nuste hulgas mõeldud kõik soome-ugrilase tunnused:
s i s u s. Mingi liigimõiste võib mõne teise mõiste suh-
tes olla omakorda sugumõisteks, näit. „eestlane“ võib
olla sugumõisteks mõistele „virulane“ või „mulk“: need
sisalduvad mõiste „eestlane“ mahus. Kõige alamad,
piiriteldumad liigimõisted aga sisaldavad oma mahus
ainult individuaalseid üksikasju, mitte iial alamaid
liike.

vava puu suhtes vorm. Marmorpank on aineks kujuri käes, aga pangas endas võime omakorda eristada vormi ja ainet ja nii ikka alamale minna, kuni jõuame Empedoklese nelja elemendini.

Asjade konstitueerivad printsiibid vorm ja aine on samuti nende olemasolu ja tekkimise viimsed põhjused. Sellele veendumusele jõuab Aristoteles järgmiselt. Ta eristab iga eseme puhul üksteisest nelja liiki põhjusi: substraat, millest midagi saab, vorm, liikumise- ning rahu-printsiip ja eesmärk. Kuid need neli põhjust saab esemete juures redutseerida vähemale arvule. Vorm-põhjus ja eesmärk-põhjus on identsed, sest iga saamise sihiks on ikka mingi vorm. Vorm on asja tõeline olemus, on selle lõpulejõudnud saamisprotsessi tulemus. Samuti langeb liikumispõhjus (liikumise all ei mõtle Aristoteles siin ainult kohavahetust, vaid ka muutusi esemes endas) vähemalt oma liigi järgi kokku vorm-põhjusega, on samast liigist, kuigi ei tarvitse olla seesama ese. Kui toimiv ja kui just teatud eseme tekkimist põhjustav printsiip on see looduslike esemete puhul ilmsesti samast liigist antud esemega, „sest inimene sigitab ainult inimese“. Nii on lõppeks iga loodusliku eseme põhjuseks samad tegurid, millest ta üles ehitub: vorm ja aine. Kunstlikult tehtud asjade juures on aga vorm esmalt potentsiaalselt tegijas, näit. kuju vorm kujuri, maja vorm ehitusmeistri mõtlemises. Nii on Aristotelese järgi siingi liikumise põhjuseks samast liigist ese: kunstiteose puhul kunstiteose-idee, maja puhul maja-idee jne.

Aine ja vorm, kuigi üksiku asja tekkimisel vältimatud, pole maailma koostamisel kaugeltki üheväärsed, selgub Aristotelesele substantsiprobleemi tõstatamisel. Pikemais arutlustes püüab ta näidata, et esemete aine ei või olla *usiia* (substants). Substants on midagi iseenesest olevat ja enese kaudu määratud, ent aine võib eksisteerida ainult mingi vormi aina ja oleks vormita igasuguste määranguteta ning täiesti omadusteta. Aristotelesele ei näi olevat põhjendatud koos Platoniga pidada substantsiks ka sugumõisteid. Ta toob sellele väga mitmesuguseid vastuväiteid. Sel puhul näiteks tekiks substantside liigne kuhjumine. Substantsid poleks ju siis ainult asjade, vaid ka omaduste ideed. Isegi negatiivsete ja relatiivsete omaduste ideed. Ja kuidas võiksid väljaspool asju asuvad ideed aidata meid seletada muutusi asjades? Platoni sõnad asjade ideedest osasaamisest jäävad Aristotelésele arusaamatuks metafooriks. Ta ei näe mingit tegurit, mis teostaks seda osasaamist. Samuti esitab ta mitmesuguseid vastuväiteid platoonikute ja pütagoorlaste püüdeile näha substantsi matemaatilistes kujundeis. Väitele, nagu eksisteeriksid mingid ideaalarvud, mis omavahel on selliseis suhteis nagu sugu- ja liigimõisted, väidab ta vastu, et ühikud, millest arvud koosnevad, on kõik identsed ja seepärast pole liigi erinevused siin mõeldavad. Või ta küsib neilt, kes arvudes näevad asjade immanentseid printsiipe, kuidas võiksid kerged ja rasked esemed ehituda millestki, mis pole ei kerge ega raske. Seepärast jääb üle substantsi otsida.

asjade tüüpilises vormis, nende olemuses, üksikute asjade kõige alamais liigimõisteis. Asjade vormid peavad olema igavesed, sest olemine sõna tõesises mõttes ei saa tekkida ega kaduda, ja nad peavad asuma asjades, sest muidu ei omaks nad mingit tähendust asjade olemuse ega saamise selgitamises.

Tõeline substants on midagi aktuaalset, mitte potentsiaalset. Aktuaalne suhtub potentsiaalsesse nii nagu töödeldud ja ühtlasi töötlev ese toormaterjalisse, mis laseb end töödelda. Niivõrra kui miski ese omab vormi, on ta aktuaalne; niivõrra kui ta võib muutuda vormi omavaks, on ta potentsiaalne. Aktuaalsed on eseme ilmsed, potentsiaalsed ta peidetud tunnused. Kuju on näiteks potentsiaalselt marmorpangas ja kujuri mõtteis, teadmine teadlases, kes antud hetkel sellele ei mõtle. Kui ta aga mõtleb, siis on teadmine aktuaalne. Substants peab Aristotelese arvates olema aktuaalne mitmel põhjusel. Ta on mõisteliselt enne potentsiaalset, sest potentsiaalselt kõneldakse ikka väljavaatega millelegi aktuaalsele: võimalus on ikka võimalus mingiks tegelikkuseks. Nägemisvõimeliseks nimetatakse silma näit. seepärast, et ta tegelikult võib näha. Aktuaalne on ka ajalisel varem, sest see, mis midagi kujundab või toodab, peab olema varem kui kujundatav. Potentsiaalsed võimalused muutuvad aktuaalseks ainult mingi aktuaalse poolt äratatult. Lõpuks on aktuaalne ka olemuselt potentsiaalsest varem, sest aktuaalsus, aina kõrgemate vormide teostatus, on kogu arengu ja muutumise eesmärk. Aktuaalsed vormid on seega

kõigele muutumisele nii põhjuseks kui ka eesmärgiks.

Nagu näeme, liigub Aristoteelse poolt kujuteldud olevas kõik teatud eesmärkide suunas. Ikka jälle saavad madalamad vormid aineks kõrgemaile. Kõik püüab eesmärkide teostumisele. Õigusega nimetatakse seepärast Aristoteelse maailmakäsitust teleoloogiliseks. Selle sõna puhul ei tohi arvata, nagu teleoloogia puhul sageli juhtub, et Aristoteles omaks mõistet Jumalast, kes on kindla kava kohaselt loonud universumi, kus kehtivad teatud eesmärgid. Aristoteelse maailm on igavene ja Jumal iseennast mõtlev mõtlemine, puhas vorm, sest eksisteerib ka selline ainega mitteseotud vorm. Õieti ongi kogu Aristoteelse õpetus meeleliste üksikasjade substantssidest ettevalmistus küsimusele, kas on olemas mingi kõrgem oleva kui niisuguse substantis, mis oleks kogu maailma vorm ja liigutaja. Selle küsimuse lahendamisel Aristoteles toetub oma füüsikalistele vaadetele, nimelt arutlustele liikumise põhjuse kohta maailmas. Olgugi et liikumine on sama igavene kui maailm, peab Aristoteelse arvates tal ometi olema mingi olemuslikult viimne põhjus. Igal põhjustereal peab Aristoteelse järgi olema nimelt oma algpõhjus, muidu oleksid võimatud ka vahemised. Et materiat paneb liikuma vorm, nii saadud esemeid omakorda kõrgemad vormid, siis oleks liikumine mõistmatu, kui liikumise põhjuste ahelal poleks algüliliks puhas vorm, mida ennast enam miski ei liiguta. Esimene liigutaja ise on liikumatu. Ainele ei mõju ta seepärast mitte oma

tegevuse kaudu, vaid äratades aines tungi kujuneda tema järgi. Ta pole mehaaniline põhjus, vaid puhtal kujul eesmärk-põhjus. See liikumatu liigutaja on täiuslik ja täielik olemine. Siin pole enam midagi potentsiaalset, kõik on aktuaalsus, tegelikkus. Selline eneses puhkav tegevus võib aga olla ainult mõtlemine, iseenda mõtlemine, mõtlemise mõtlemine, eneseteadvus. Siin pole enam mingit ainet, kõik on puhas vorm.

Selline omamoodi „absoluutne vaim“, kui tarvitada hilisemate aegade terminit, on jumal. Jumal ei mõtle maailmale, jumal ei soovi midagi teostada maailmas, kuid maailm liigub ja areneb ometi tema pärast. Materias igatsevad potentsiaalsed vormid sama puhast aktuaalsust nagu see, mis omane jumalale, ja püüavad selle poole.

Selle tähtsa osa juures, mida jumal omab kõige aktuaalsuse (ja koos sellega kõige substantiaalse) alusena, on üsna loomulik, et Aristoteles nimetab oma oleva printsiipide õpetust mõnikord teoloogiaks (teisal aga esimeseks filosoofiaks). Sõna metafüüsika pärineb hilisemalt filosoofidelt, kes vastavale alale andsid seepärast niisuguse nime, et seda käsitlevad raamatud Aristoteelse teoste kogus järgnesid füüsikale, olid füüsika järel (*meta ta physika*). Aga nii juhuslikult tekkinud nimetus on tabav sisuliseltki, sest metafüüsikud püüdsid avastada neid oleva printsiipe, mis asuksid veel „sügavamal“ füüsika omadest, oleksid veel üldisemad ning põhilisemad ja võimalikult lähtekohaks, kust tuletuvad või millega vähemalt on kooskõlas teiste teaduste printsiibid.

Aristotelese metafüüsika, millest siin oli võimalik esitada ainult lihtsustatud peajooni, eriti mööda vaadates süsteemi immanentseist vastuoludest, on vastupidiselt loogikale uusajal saanud ägeda kriitika osaliseks. Leitakse näit., et seletada mingi eseme tekkimist või olemust ta enda vormi abil on peaaegu tautoloogia, kasutu samatähenduslikkude mõistete kuhjamine. Ei saa muidugi salata, et aristoteleslik saamise käsitlus on vähemalt teritanud Aristotelese lugejate silmi sihipüüdlikküsnahtuste ja teatud permanentsete struktuuride jaoks looduses (nagu näit. organismide ja kristalliliikide kujud). Ja ometi on enam kui selge, et sellisest teleoloogilisest seletusviisist ei piisa täiel määral looduse nähtuste mõistmiseks. Aristotelese maailm oma vormide paljusega jääb kuidagi liiga vähe seotuks. Liikumatu liigutaja ehk mõtlemise mõtlemise hämaraks jäävast mõistest ei jätku olulisema ühenduse loomiseks. Selle tõttu, et ei jälgita jõude nendele üldise mehaanilise kausaalsuse seadusele alluvas tegevuses ega opereerita materia homogeensete osakestega, mis uusajal nii palju on kaasa aidanud loodusteadusliku maailmapildi terviklusele, jäädakse liialt peatuma omaette seisvate vormide juurde. Seletamine vormide abil muutus küll kergeks, ent ka väheütlevaks. Loodusesemete vastastikune mõju ning koostoimimine sai väära tõlgenduse, sest lähtuti üksnes igale asjale omasest immanentsest printsiibist. Selline tegelus ei lasknud küllalt selguda nähtuste järgnevuse- või koeksistentsiseadusil, nagu järgnevas peatükis näeme, ega

pakkunud alust matemaatika viljakaks rakendamiseks loodusteaduses. Raske on öelda, kas selles peatumises liigile tüüpiliste vormide kui põhjuste juures oli rohkem süüdi poolikult võidetud platonism või on siin tegemist orgaanilise maailma vaatlemisest saadud tähelduste üldistamisega.

Igal juhul jääb Aristotelesele teeneks, et ta taipas, et kvaliteete ei saa analüütiliselt tuletada üksnes kvantitatiivseist suhteist. Kuid ta ei juhtinud paraku küllalt tähelepanu neile kvantitatiivseile suhteile, mis teatud kvaliteetide teostumist alles võimaldavad. Suur osa võimalikude teadmiste alast, nimelt see osa, kus on rakendatav kvantitatiivne mõõtmine ja tehtavad eriti selged üldistused, jäi sööti temal ja ta üle aastatuhandete ulatuval pooldajaskonnal.

VIII.

LOODUSFILOSOOFIA, LOODUSTEADUS, PSÜHHOLOOGIA.

Aristotelese loodusteaduslikud saavutised on oma väärtuselt üsna ebaühtlased. Kuna tänapäevane teadus mõndagi tunnustab tema täheldustest ja arvamustest orgaanilise looduse kohta, on anorgaanilise maailma üle öeldu täiesti iganenud. Aristotelese ebaõnnestumises siin on suurelt osalt süüdi tarvitatud meetodid, aga ka lähtumine ekslikest eeldustest.

On kahtlemata tõsi, et Aristoteles oli erakordselt hea ja innukas vaatleja. Tema täheledeste peenus ja kindlus on äratanud selliste uurijate, nagu G. L. Cuvier ja Ch. Darwin, vaimustatud kiitust. Näib, et ta juba poisikesest saadik on hoolega uurinud taevast, muidu poleks ta võinud kirjutada: „Enam kui viiekümne aasta jooksul oleme ainult kahel korral näinud kuuvikerkaari“¹⁾. Ka igapäevaste maiste toimingute jaoks on tal silma. Ta märkab, et õmblejad eksivad tulevalgel värve valides, et kaugel paadi mõlalööki kuuleme alles siis, kui aer juba uuesti on tõusnud veest, ja muud sellist. Tema teostes on kohti, kus vaatluse ja induktsiooni tähtsust rõhutatakse väga uusaegselt. Kui empiristlikult kõlavad näit. ta sõnad mesilaste partenogeneesi²⁾ teooria puhul: „Ometi ei omata selle kohta piisavalt tähelepidu; aga kui neid peaks tehtama, siis tuleks enam usaldada vaatlust kui teooriat, ja viimast ainult siis, kui ta samadele tulemustele viib kui nähtused.“ Teisal räägib ta hädaohust, millesse satutakse kogemust vähe arvestades. Kaldutakse sellest vähesest liiga kergesti tegema üldisi järeldusi ega osata püstitada hüpoteese, mis seoksid avaraid tõsiasiade valdkondi. Samuti leidub meie filosoofi teostes kohti, kus

1) Kuuvikerkaar ehk valge vikerkaar—kuupaistel esinev vikerkaar, mis värvide nõrga intensiivsuse tõttu näib peaaegu valgena.

2) Partenogenees — neitsissigimine, ainusuguline sigimine, mille puhul munarakk hakkab arenema seemendamiseta. Mesilastele on omane ühekülgne partenogenees: neitsissigimise teel tekivad ainult isa-, mitte emamesilased.

alandlikult tunnistatakse mingi tõde praegu veel lahendamatuks ja jäädakse tulevikult lootma parmaid meetodeid ja tõestusi.

Selliste induktsiooni rõhutamiste ja rakendamiste kõrval leiame Aristotelese puhul ometi ülirohkesti apriorismi, lähtumist rahva, eelnenud filosoofide või Aristotelese enda faktide kaudu tõestamata eelarvamustest. Väga kergesti, seisukohta tõsisemalt põhjendamata kaldub Aristoteles nimetama midagi paratamatuks või võimatuks. Siin on sageli tegu vanade, harjumuseks saanud mõtete sadestustega, mille endastmõistetavuses kahelda Aristoteles unustab. Võttem näiteks viis, kuidas Aristoteles kummutab atomistide õpetuse tühja ruumi võimalikkusest. Ta järeldab esmalt õigesti, et tühjas ruumis langeksid kõik kehad võrdse kiirusega, kuid lisab, et see on võimatu, seepärast ei eksisteeri tühi ruum. Eeldusest, et keskpunkt on „õilsaim koht“, järeldab ta, et süda oma asukoha tõttu peab olema hinge õilsamate funktsioonide asukoht jne. Liiga kergesti võtab ta omaks üldisi arvamusi, mis kas väärad või viljatud looduses eksisteerivate seoste mõistmiseks. Sealjuures aga jäävad talle võõraks mõned üldised seisukohad, mida moodne loodusteadus rakendab väga edukalt. Tal pole näiteks aimu energia jäävuse seadusest, nagu sellele üldse ei tulnud vanaaegsed filosoofid, ehkki juba siis oli mateeria kohta selgunud *ex nihilo nihil fit* — eimiskist ei saa midagi. Kuigi ükski ei uskunud, et oleks võimalik moodustada uut materiat, usuti üldiselt, et uued jõud võivad kujuneda seal, kus jõudu enne polnud. Aris-

toteleski, selles punktis oma aja laps, ei tulnud mõttele, et iga jõunähtus oleks tuletatav mõnest varem olevast. Samuti puudus tal moodsale teadusele nii omane vaade looduseaduste identsusest kõikjal ja loodusnähtuste teatud homogeensusest. Seevastu ta eristas taevamehaanika teravasti maisest ja pidurdas sellega kauaks ajaks astronoomia arengu. Püstitanud põhimõtte, et taevakehade liikumine allub maa peal kehtivaist üsna erinevaile seadustele, tegi ta maise kogemuse ja eksperimentaalse uurimise tulemused nende kohta täiesti rakendamatuks.

Mitmeti küündimatuks jäi ka Aristotelese induktsioon. Ta tegi oma järeldused tähelepanekuist liiga pealiskaudselt, ta ei vaevunud neid tõestada katse teel kontrollitud tingimustes. On tõsi, et katse polnud suurele stageiralasele täiesti võõras. Ta toetub näit. katsele, kus isase üks munand ära lõigatakse või seotakse, et kummutada hüpoteesi, nagu asuksid ühes munandis ühest, teises teisest soost järglaste seemned. Püüdes tõestada, et vegetatiivne „toitev“ hing asub organismi keskel, osutab ta putukaile, kes edasi elavad pärast pea ja jalgade kõrvaldamist, või ta jutustab katsest, kus noortel lindudel eemaldatud silmad uuesti kasvavad, kuigi vanemate puhul see katse ei õnnestu. Sellised katsed jäid siiski ainult üksikuiks ega ulatunud mõjutama Aristotelese loodusõpetuse suuri põhimõtteid.

Eksperiment jäi üldse vanaaja teaduses kurnis arenematuks. Selleks puudusid peenemad tehnilised vahendid. „Nähkem, kuidas leiutised

teevad ajalugu: pikksilma puudumise pärast on Aristotelese täheteadus lapsiku romantika kude; mikroskoobi puudumise tõttu rändab ta bioloogia ühtelugu eksiteel,“ sõnab sel puhul ameerika filosoofia-populariseerija W. Durant lühidalt ning tabavalt.

Antiikaja tehnika arenematus on suurelt osalt tagasiviidav selleaegsele sotsiaalsele olus-
tikule, eriti orjapidamisele. Harimatul ning tuimal orjal, kes ikkagi oleks pidanud kogu päeva olema töö rakkes, polnud huvi, mõttevärs-
kust ega aega leiutisteks. Vabad mehed, kes kehalist tööd põlgasid, jäid liialt eemale tehni-
listest probleemidest. Nii jäi Aristotelese loo-
dusteaduses põhiliselt mõõtuandvaks ikka teatud eeldustest lähtuv spekulatsioon koos vaatluse tulemustega, mis sageli polnud tõlgitsetud õigesti ja vahel isegi täheldatud silmapaistvalt vääramasti. Arvatavasti teiste täheldusi kontrollita omaks võttes kõneleb ta näit. hammaste arvu erinevusest mehel ja naisel, mõnede lindude sigitamisesest tuule varal, peegli kergelt punaseks muutumisest menstrueerivate naiste hingeõhu all ja muud sellist.

Aristotelese püüe arvestada enne teda juurdunud õpetusi, samuti nagu tema apriorism avalduvad juba elementideõpetuses. Ta tunnustab Empedoklese nelja elementi (tuli, õhk, vesi, maa) lisades nendele veel taevase aine eetri. Nelja elemendi teooriaga võtab ta omaks elementideõpetuse kõige rahvapärasema vormi. Siin viib Aristotelese pealiskaudne empirism teda teaduslikult üsna viljatuile teedele. Loodusteaduse

ajaloos palju edasiviivamaks osutusid atomistide abstraktsemad teooriad, mis pidasid materia osakesi kvaliteedilt homogeenseks ja eristasid primaarseid omadusi sekundaarseist.

Huvitav ja Aristotelese kohta iseloomustav on see spekulatiivne viis, kuidas ta jõuab nende nelja elemendi olemasolu väitmisele. Geomeetristel figuuridel on kaks põhivormi: ringjoon ja sirgjoon. Põhilised liikumisvormid peaksid neile vastama. Eetritele on omane ringlev liikumine, muudele elementidele sirgjooneline. Sirgjooneline liikumine ise on võimalik kahes suunas. Vastavalt sellele liiguvad mõned elemendid universumi perifeeria, teised tsentrumi poole. Seega saame kaks elementide gruppi. Ent tule ja õhu või vee ja maa eristamiseks neis paarides ei paku see spekulatsioon veel alust. Alles mujal püüab Aristoteles tõestada, et õhk ja vesi peavad olema „paratamatult vajalikud“ vaheastmed tule ja maa vahel, mille juures on eriti selgesti antud liikumistendentsid universumi perifeeria või tsentrumi poole. Või ta lähtub elementide tuletamisel juba vanadele natuurfilosoofidele armsaist ainete oletatavaist põhiomadustest: soe ja külm, kuiv ja niiske. Neid põhiomadusi paariviisi kombineerides saame kuus paari, millest aga kaks osutub sisuliselt vasturääkivaks (märg-kuiv, külm-soe). Jääb neli paari: soe-kuiv, soe-niiske, külm-niiske ja külm-kuiv. Aga need ongi ju neli elementi, nimelt (samas järjekorras) tuli, õhk, vesi, maa. Oma eelkäijaile ei jäta Aristoteles ette heitmata, et ükski neist pole varem tõestanud, et maisi elemente ainult niipalju võibki olla.

Aristotelese liikumisteoorias etendab suurt osa spekulatsioon „loomuliku koha“ mõiste varal. Ruumilises liikumises võib tema meelest eristada loomulikku ja loomuvastast. Loomulik liikumine on asja vormist endast välise jõu sunnita lähtuv liikumine (näit. tule tõusmine või mullatüki langemine). Loomulikult liikudes esemed püüavad jõuda oma loomulikku kohta, kus nad võivad jääda loomulikku rahusse (s. o. mitte välisjõudude poolt pealesunnitusse). Et selline loomulik koht olema peab, see on arusaadav Aristotelese teooria seisukohalt, kus eesmärgid on ühtlasi liikumispõhjused, ja põhjusteread, et üldse olla, peavad omama mingit alglüli, mitte kulgema lõpmatusse. Empiiriliselki püüab ta oma väidet põhjendada, näit. viidates sellele, et kivi langemiskiirus suureneb, mida lähemale ta jõuab maapinnale. Kiiruse juurdekasv oleks aga arusaamatu, kui siin oleks tegu sunnitud liikumisega.

Aristotelese liikumisõpetuses on tema füüsika ja moodsa loodusteaduse vahe eriti ilmne. Kuna meieaegsele loodusteadusele kivi kukumine on fakt, mille seletamiseks vajalik terve rida objekte (kivi, maa, mitmesugused juuresolevad asjad) oma tungidega, siis Aristotelesele kivi ainult aktualiseerib üht oma potentsiaalset vormidest, taotelles loomulikku kohta maailma südames.

Vaatame nüüd, milliseks kujuneb peajoontes Aristotelese maailmapilt, alates universumi perifeeriast. Kogu universum puhkab jumalas, otse-

kui endassesuletud geomeetriliselt täiuslik kera. Ümbritsetuna liikumatust liigutajast on maailm ise püsivalt liikumas ja üksikosades muutumas. Universum on piiratud ruumiliselt, kuid igavene ajaliselt. Tas ei leidu tühja ruumi. Liikumatale liigutajale kõige lähemal asetseb kinnistähtede sfäär, mis täiuslikus ringlemises pöörleb ümber maakera ööpäeva jooksul. Ta on kõigist sfääridest suurima raadiusega ja iga tema osake liigub suurima kiirusega. See on loomulik, sest ta on universumi liikumisallikale kõige lähemal: kinnistähtede sfääri liigutab ju vahetult jumal ise. Ta liikumine on ühtlane ja igavene, sest ei liikumatus liigutajas ega tema enda aines eetris, millele loomuomane ringlev liikumine, pole midagi, mis seda liikumist segaks. Kinnistähtede sfäärist alamal asetseb hulk teisi taevasfääre, millele liiguvad viis planeeti, päike ja kuu. Igaühte neist sfääridest omakorda liigutavad mittemateriaalsed olendid, teatud alljumalad. Liikudes puutuvad taevakehad kokku õhuga ja hõõruvad selle kuumaks, kusjuures nad ise siiski tuliseks ei muutu. Eriti kuumaks hõõrub õhku päike. Nii tekivad taevakehadest leviv soojus ja valgus.

Sellele eetrist koosnevale maailmale laseb Aristoteles järgneda sublunaarse (kuualuse) maailma, mis koostub teistest elementidest. Vastupidiselt taevale, kus kõik jääb igavesti samaks, on sublunaarne maailm tekke ja kao koduks. Kogu universumist moodustab ta ainult tillukese osakese, on peaaegu ei-miski. Universumi keskel asetsev maa on kerakujuline, nagu võib järeldada varjust, mida ta heidab kuuvarjutuse ajal. Uni-

versumi keskel asetseb ta aga seepärast, et ringikujuliselt liikuvad taevakehad vajavad kindlat keskpunkti. Üldjoontes selline universum on meie filosoofi arvates ainus. Aristotelesel pole aimugi, et maailmaruumis oleleb veel palju meie päikesesüsteemiga sarnaseid süsteeme.

Mehaanika loomine sublunaarse maailma jaoks ebaõnnestus Aristotelesel, nagu nägime, tema põhjusteõpetuse tõttu. Õnnelikumad olid ta sammud meteoroloogias. Viimases ta jälgib mitmesuguseid taeva ja maa vahel toimuvaid nähtusi, nagu selle ruumi ülaosas esinevaid komeete, linnuteed, virmalisi jne., samuti aga ka alamal esinevaid fenomene, nagu udu, pilvi, vihma, äikest, vikerkaart, maavärisemist jm. Kõigi nende nähtuste puhul ta püüab lähtuda päikese mõjul tekkinud aurumisnähtustest. Linnutee ja komeedid on süttinud aurmassid, arvab ta, kuigi juba Demokritos oli esimeses näinud suurt taevakehade hulka. Sublunaarse ruumi alumises osas toimuvate nähtuste seletamises on Aristoteles kohati õnnelikum, näiteks jälgides vee ringkäiku auruna veekogudest pilvedesse ja sealt sademetena jälle alla või kõneldes maa ja mere piiride vaheldumisest ärakuivamise või üleujutamise tagajärjel. Mitmesugused maakeral toimunud looduslikud katastroofid on korduvalt hävitanud kultuuri maakeral ja säilinud vähesed inimesed on jälle pidanud seda otsast peale arendama hakkama. Õpetades küll sellist maiste katastroofide ja kultuuriloo tsüklilisust Aristoteles ei usu, nagu mõned talle eelnenud filosoofid, kogu universumi tsüklilist kaoseks muutumist ja

taaskorraldumist. Universum, maakera ja isegi inimkond on igavesed.

Moodsaist meteoroloogilistest teoseist erineb Aristotelese töö väga tunduvalt nähtuste kvantitatiivse külje täieliku kahe-silma-vahele-jätmisega. See on muidugi väga arusaadav, kui mõelda, et Aristotelesel polnud kasutada ei termomeetrit ega baromeetrit, kõnelemata vahendeist tuule kiiruse või õhu niiskuse mõõtmiseks. Oma teleoloogiat püüab ta ilmastiku nähtuste seletamisel mõõdukuse piirides hoida. „Zeus ei lase vihma sadada, et vili kasvaks, vaid paratamatusest: ülestõusnud aurud peavad jahtuma, jahtunult veeks muutuma ja alla langema.“

Loodusteadlasena kõige hiilgavama mulje jätab Aristoteles aga orgaanilise maailma puhul. Tundub, et siin eriti ilmne nähtuste sihipüüdlikkus on teda vaimustanud ja inspireerinud. Näis ju eriti siin, sigimise ja kasvamise nähtuste puhul, loodus taotlevat kindlate vormide teostamist. Teatud liigi seemnes peitus potentsiaalselt ikka teatud organism.

Orgaanilised olendid erinevad Aristotelese järgi elutuist esemeist oluliselt seepoolest, et neile pole omane paratamatu tung loomuliku koha poole, et nad võivad iseendast nii või teisiti liikuda. Organismid on tervikutena „enne“ osi, s. t. organismi olemus ei teki mitte osade liitumisest, osad poleks pigem midagi, kui nende kaudu ei tegutseks organismi terviklik vorm. Igal organismi osal on terviku seisukohalt mõttekas funktsioon.

Organismide liike võib ridastada sarnasuse

ja kasvava täiuslikkuse järgi, alates peaaegu elutuga ja jõudes läbi taime- ja loomariigi mitmesuguste vormide inimeseni, kes on looduse kõrgeim toode ja eesmärk. Täpsemalt öeldes, selleks on vaba mees, kelles mõistus esineb täiuslikumal kujul kui orjas, lapses ja naises. Emaseis olendeks on vastava liigi vorm teostunud alles poolikult. Sellise astmestiku märkamise juures Aristoteles ei väida ometi, nagu oleksid rea järgnevad liikmed arenenud eelnenuist.

Taimed on looduse struktuuris esimesed esemed, mille puhul esineb elu, küll väga algeline, ainult toitumise ja sigimisega piirduv. Nende kaudu püüavad taimed võita kõigele maisele omast kaduvust ja osa saada jumalikust ning igavesest. Aristoteelse teos taimede kohta on kaotsi läinud, seepärast ei teata palju tema vaateist siin.

Rohkem kui taimedest näib meie filosoof siiski olevat huvitunud loomadest. „Kui me ei tunneks Aristotelest kui igakülgset filosoofilist entsüklopedisti, tunneksime peaaegu kiusatust pidada teda eriteadlaseks zooloogias,“ on tabavalt öeldud, hinnates tema tohutuid saavutisi sel alal.

Aristoteles tunneb umbes 500 loomaliiki. See arv pole suur võrreldes meieaegsete teadmistega, aga oma aja kohta on see üllatav. Ja tema kirjeldused neist on kohati nii suurepärased, et uuemal zooloogidel on vähe olnud lisada või õiendada. Kõige kergemini ta eksib ja muutub fantastiliseks seal, kus tal tuleb kirjeldada loomi, keda ta ise näha ei saanud, kus ta kõneleb toetu-

des teiste andmeile. Antiikajast on säilinud kuuldusi Aleksandri suurtest loomasaadetistest Aristotelesele, kuid need oma fantastiliste arvudega on selleaegsete transpordivõimaluste juures kindlasti mitteusutavad, kuigi väikesel määral oleks mõeldav seegi. Ei keeldunud ju Aleksander filosoofi õhutusel läkitamast ekspeditsiooni Niiluse üleujutuste uurimiseks, ekspeditsiooni, mis täitis oma osa hästi, nii et Aristoteles teoses *Niiluse tõusust* triumfeerida võis: „Niiluse tõus pole enam mingi saladus, sest on nähtud, et seda põhjustavad vihasajud“ [Abessiinia mägedes].

Oma loomade liigituse printsiipidega Aristoteles on ette valmistanud hilisemat „loomulikku“ süsteemi. Loomade kahe suure peaklassina eristab ta neid, kes verd omavad, ja neid, kes verd ei oma või õigemini omavad midagi verrega sarnast. Esimese klassi alamate klassidena esinevad elusalt sünnitavad (meie selgrootised), linnud, neljajalgised või jalgadeta munejad (kahepaiksed ja roomajad) ja kalad. Teise klassi kuuluvad mitmesugused alamad loomad, kelle nelja Aristoteles poolt eristatud alamklassi võiks moodsas terminoloogias nimetada peajalgseiks, koorikloomadeks, limuseiks ja putukaiks. Viimane, mille hulka Aristoteles arvab ka ämblikud ja mõningad ussid, on kõige ebamäärasemalt piiritletud klass kogu süsteemis.

Üldiselt aga jääb Aristoteles süsteem oma aja kohta vägagi õnnestunuks, ülevaatlikuks ja selgeks. Kuni K. Linné'ni (1707—1778) ei tehtud loomade klassitamises peagu mingisuguseid edusamme. Isegi Linné, põhjaneva *Systema*

naturae (Looduse süsteem) kuulus autor, jäi mõnes punktis taha Aristotelesest. Näit. peab ta mainitud teose 10 esimeses trükis (12 autori enda poolt trükiks korraldatust) vaalasid kalade hulka kuuluvaiks, kuigi juba Aristoteles teadis, et nad kaladest erinevalt on „elusalt sünnitavad“.

Aristotelese katse loomade süsteemi luua polnud küll esimene sellesarnane Vana-Kreekas. Ent ta oli tõenäoliselt esimesi paremini põhjendatud. Eelnenud süstematiseerijaile heidab Aristoteles ette liiga suurt armastust dihhotoomilise (kahejaolise) liigituse vastu. Nad on esitanud selliseid jaotusi kui „maismaa- ja veeloomad“ või „tiivulised ja tiivutud“. Aristotelese arvates kistakse sealjuures üksteisest lahku struktuuriliste tunnuste poolest sarnased loomad ja ühendatakse õige erinevad. Esimesel juhul näit. lahutatakse veelinnud neile väga sarnaseist maismaalindudest, kuid klassitatakse ühte kaladega, nagu maismaalinnud omakorda sealsete imetajate ja roomajatega. Teisel juhul lõhub säärane jaotus isegi sama liigi sugupooled vastavalt kaheks. Nii kuuluksid näit. jaanimardikate isased tiivuliste, emased tiivutute loomade hulka. Selliste kurioosumite vältimiseks soovitab Aristoteles liigitamisel mitte lähtuda ühest, vaid mitmest ühisest tunnusest.

Peale liigitamise taotleb Aristoteles eriti loomade järjestamist tõusvas täiuslikkuse astmestikus, kusjuures tähtsat osa etendavad üleminekuastmed ühest liigist teise, näit. ahv inimeste ja sünnitavate neljajalgsete või krokodill kalade ja munevate neljajalgsete vahel. Tal on

tunne, et elu astmestikus pole absoluutseid vahe-
sid, ja ta on umbusklik rangete piiridega klassi-
fikatsiooni suhtes.

Ometi moodustas loomade liigitamine Aris-
totelese õpetusest palju olulisema osa kui neil
suurtel loodusteadlasil, kes uskusid ühe liigi
evolutsiooni teisest. Aristoteles eitas seda. Iga
liik oli talle igavene ning muutumatu. Ta tundis
hästi Empedoklese omamoodi loomuliku valiku
teooriat: eluks kohasemate organismide ellujää-
misest ja muude hukkumisest. Kuid see ei tun-
dunud talle veenev, osalt ehk selle kõrvalmomendi
pärast, et Empedokles vastavas arutluses lähtus
tõesti väga fantastilistest monstrumeist. Zooloo-
gilistest olendeist tekkisid Empedoklese arvates
esmalt „pead ilma kaela ja kehata, käed, millel
puudusid õlad, silmad, mis ei omanud nägu“ ja
need olendid ühinesid igasuguseis kombinatsioo-
nes, millest paljud hukkusid, aga mõned ka elu-
kõlvuliseks osutusid. Peenetundeliselt kõrvutas
Aristoteles liike sarnasuse järgi, analüüsis nende
erinevusi, aga ei seadnud üles evolutsiooni-teoo-
riat. Ta märkas, et inimese loode meenutab
alamaid loomaliike, aga ei sattunud moodsale
mõttele, et isendi arenemine kordab liigi aren-
gut. Ent ta ennetas E. von Baer'i kuulsa sea-
duse, mille järgi soo-omased tunnused, nagu sil-
mad ja kõrvad, ilmuvad arenevas organismis enne
liigiomaseid (nagu hammaste mitmesugune ase-
tus) või indiviidile endale iseloomustavaid (näit.
silmade lõplik värvus). Või ta märkas, nagu
H. Spencer üle kahe tuhande aasta hiljem, et
mida arenenum ja spetsialiseerunum on mingi

liik või indiviid, seda väikesem on läbistikku ta sigivus. Ta tegi mõnegi zooloogilise tähelduse, mis kord küll uurijate poolt hüljatud, lõppeksiiski on tunnustust leidnud, näit. emakooki oma vaist haidest ja pesaehitavaist kaladest, või ta aetas pärivuse kohta arukalt küsimusi, millest jäi ainult samm Gregor Mendel'i epohhiliste katseteni. Mõnigi kord on tal terav silm orgaanilise korrelatsiooni, organismi omaduste vastastikuse sõltuvuse jaoks. Ta viib näit. ühendusse mäletsejate puuduliku hammaste süsteemi ja suure liitmao omamise, kuid jälgib ka vähem silmapaistvaid sidemeid munevate loomade ja munade olemuse vahel.

Teisalt, tabavate tähelduste kõrval, ta võib tohutult eksida inimese füsioloogias: ta ei tea midagi lihaste ja erkude olemasolust; ei erista tuik- ja tõmbsoont; usub, et aju on elund vere jahutamiseks, et veretuksed tekivad omasugusest vere „keemisest“ südames, jne. Üldse näib ta mitmesuguseid alamaid loomi tundvat kaugelt paremini inimesest.

Keha kõrval ei jäta Aristoteles käsitlemata ka hinge. Keha ja hinge seotus on küpsele Aristotelesele midagi paratamatut. Hingeta keha pole enam inimese keha, hing võib eksisteerida ainult koos kehaga. Hing on keha *entelehheia*, s. o. orgaanilise keha muutustes ja liikumistes end teostav vorm. Hing on see mittemateriaalne eesmärk, mis paneb keha kujunema ja liikuma just nii ja mitte teisiti.

Ka hingeelus näeb Aristoteles astmeid, millest alamad on aineks kõrgemaile. Hingede

astmestikus asetseb kõige alamal vegetatiivne hing, mis hoiab tervikuna koos mitmesuguseist elementidest koosnevat keha, korraldab tema toitumis-, kasvamis- ja sigimisprotsessi. Taimedele on omane ainult vegetatiivne hing. Koguloomariigis aga astub viimase kõrvale animaalne hing, mis on iseseisvalt ruumis liikumise ja taju printsiibiks. Aristoteles püüab muu seas selgitada ka taju olemust. Ta lähtub siinjuures küsimusest, kas taju puhul „samane tajub samast“ või „erinev erinevat“. Mõlemaid seisukohti olid pooldanud filosoofid enne teda. Aristoteles vastab, et ei üks ega teine arvamus pole õige, vaid taju puhul on tegemist sarnase ja mittersarnase assimileerumisega. Meie meelte organ muutub tajutava mõjul. Punast roosi tajudes silm muutub ise punakaks. Isegi, kui see oleks tõsi, Aristoteles poleks sellega seletanud taju kui hingeolist sündmust, vaid ainult viidanud füüsilisele faktile. Tajule omakorda ehituvad kujutlusvõime ja mälu.

Inimesel on peale vegetatiivse ja animaalse hinge veel mõtleval hing ehk mõistus. Mõistus on osalt aktiivne, osalt passiivne. Aktiivse mõistuse all mõistab Aristoteles puhast mõistusetgevust ennast, passiivse all aga seda tajumaterjali, mis igasse inimesse kogunenud tema kehalise eksistentsi kestel ja mis pakub mõistusele võimalusi ja ainet funktsioneerimiseks. Passiivne mõistus on vastavalt indiviidi kogemustele individuaalne, aktiivne seevastu on üldine, kõigile ühine. Passiivne mõistus kaob ühes indiviidiga, aktiivne on igavene. Et aktiivne mõis-

tus ei sisalda individuaalseid kogemusi, siis ei saa Aristotelese puhul kõnelda isiklikust hinge surematusest. Mida enam on inimeses aktiivset mõistust, seda täielikumalt teostab ta oma olemust, seda enam on ta inimene. Ühtlasi meenutab ta seda enam liikumatut liigutajat, jumalat. See aktiivne mõistus on tõeliselt jumalik, on inimesse saabunud väljastpoolt ja lahkub sealt jälle pärast keha surma. Siinpuhul on viidatud huvitavale parallelismile: inimene peegeldab otsekui kõiksuse olemust enda olemuses oma keha kui aine, oma hinge kui vormi ja väljast juurdetuleva aktiivse mõtlemise kui esimese liigutaja ja viimse eesmärgiga.

IX.

EETIKA.

Oma eetilistes vaadetes toetub Aristoteles õpetusele inimese hingest. *Nikomachose eetikat*, nii nimetatud arvatavasti seepärast, et ta oli pühendatud Aristotelese pojale, algab autor arutlusega kõrgeimast hüvest, sellisest hüvest, millele kõik muu on vaid vahendiks. Selleks on õnnelikkus. „Sest me valime õnne ta enda pärast ja ei iial millegi kaugema pärast, kuna au, rõõmu ja arukuse valime... seepärast, et usume nende kaudu õnnelikuks saavat.“ Õnnelikkuses inimliku tegutsemise eesmärki nähes on Aristoteles eudaimonist. Milles seisneb õnnelikkus? Aristotelese järgi iga olend saab õnnelikuks, kui

ta võib teostada oma olemust ja sellega seotud tegevust, inimene eeskätt mõistuse kaudu. On ju mõistus spetsiaalselt inimhingele omane vorm. Õnn seisneb mõistuse täies kasutamises. Voorus on harjumus ja oskus valida õiget hoiakut. Selleks, et tabada meie loomule kõige kohasemat hoiakut, vajame mõistust. Selle järgi, kas on tegemist õige hoiakuga puhtteoreetilises mõtlemises või animaalse hinge alal, ihade elus, Aristoteles eristab dianoetilisi ja eetilisi voorusi. Sest ka animaalne hing on võimeline mõistlikult toimima, kuigi mitte omast jõust ja arusaamisest, vaid alistudes mõistuse käskudele, nii nagu rumal laps isa käskudele.

Eetilised voorused on dianoetiliste eelastmeks ja nendega tegeleb eetika enne viimaseid. Eetilised voorused käivad inimese kogu välismaailmasse suhtumise kohta, olgu see suhtumine aktiivne või passiivne. Nende tekkimisel etendavad esmatähtsat osa harjutus ja harjumus, ehk küll Aristoteles ei eita ka loomulikkude eelduste vajadust. Viimaseist tõelikke voorusi välja arendada suudab ainult enda harjutamine õigele teole ja õigele tundmusele. Selle otsustava mõju pärast, mis on lõbul ja norul tegevusele, peab inimene oskama ka õigesti tunda. Sokrates oli arvanud, et teadmisest, kuidas õigesti toimida, jätkub vooruslik olemiseks, Aristoteles nõuab aga tahte kasvatamist harjutuste abil. Ta ei usu enam, et mõistuspärasteist kaalutlustest tingitud otsus peaks alati tugevam olema kui lünklikust poolikust tunnetusest johtuv iha.

Mis puutub vooruslikkuse konkreetsesse

sisusse, siis arvab Aristoteles, et „iga kõlblusteooria tohib anda ainult üldisi äärjooni, aga mitte midagi esitada absoluutse kindlusega“. Sama vähe kui saab öelda, mis on tervislik kõigis olukordades, võime konkreetset öelda, mis on vooruslik. Ometi jälgib vooruslik ja mõistus-pärane tegutsemine alati vähemalt üht printsiipi, õige kesktee printsiipi kahe mõttetüü äärmuse vahel, milleni inimest viivad meelelised kihud. Looduski taotleb ju ikka õiget mõõtu. Ja mis on inimlikud oskused muud kui looduse jäljendamise või viimistlemine! Nii muutuvad mõõdu- ja keskmemõiste Aristoteelse eetikal fundamentaalseks.

Julgus on õige kesktee arguse ja hulljulguse vahel, õiglus ülekohtu sooritamise ja ülekohtu kannatamise vahel; tunnete valitsematuse ja tui-muse vahel asetseb mõõdukus, pillamise ja ihn-suse vahel heldus, upsakuse ja alandlikkuse vahel kõrgemeelsus, meeldimishimu ning lipitsemise ja jonnakuse ning pahuruse vahel sõbralikkus jne. Aristoteles esitab hulga selliseid inimlikkude omaduste kolmikuid, milles kahe pahelise äär-muse vahelt leiame õige keskmise.

See kuldne kese pole siiski kahe arvutatava äärmuse eksaktne läbilõige, nii nagu kahe arvu vaheline keskmine aritmeetikas. Ei, see on õige keskmine meie jaoks. Mis ühele siin liiga palju, on teisele liiga vähe. Aristoteelse mõõdukust ei tule samastada juba pisut askeetlikult varjun-datud tagasihoidlikkusega. See on pigemini tunne täiest mõõdust, mille ületamine muutub hädaohtlikuks indiviidi eneseteostusele. Aristo-

telese eetikast naeratab meile kõigi inimloomuse elementide jaatamine. Ühtegi neist ei hüljata kurjana, kuigi igäühelt nõutakse, et ta ei laiu- taks üleliia. Milline on aga õige mõõt, see jäe- takse „aruka“ või „korraliku“ mehe enda mää- rata. Aristotelese ideaalinimene pole mingi askeetlikult mõtisklev üksiklane, kuigi tema suu- rim õnn on mõelda igavestele tõdedele. Ta on küllalt aristokraatne kuju seltskonnaelus. Tal on vaja taotella takti ja noblessi, pahelistesse äärmustesse kaldudes on talle andestatavam pil- lamine kui ihnsus, see suure massi pärispatt, mis eluaastate arvuga aina kasvab. Ta olgu suure- jooneline, kuigi mitte praaliv. Viimase pahe all ei mõtle Aristoteles seevõrra liialdamist suure- joonelisusega kui selle rakendamist vääras ko- has. Näiteks kui keegi omal kulul teostatavas komöödiaettekandes laseb kooril sammuda üle kalliste vaipade või tavalist seltskonda vastu võ- tab pulmapeotoredusega.

Vahel võidakse õigesti toimida juhuslikult või väliste asjaolude survele. Tõeliselt voorus- liku käitumisega on tegemist alles seal, kus ini- mene toimib hästi välise sunnita ning tead- likult. Paljugi, mis tundub voorusena, pole seda lähemal vaatlemisel mitte. Elukutselised sõdu- rid näit. tunduvad võhikuile julged, sest eemal- seisjate arvates sisaldab sõda paljusid hädaohte. Tegelikult on aga sõdurid olukorratundjad, kes oskavad end kaitsta ja põgeneda, kui hädaoht on suur. Paljud on julged häbi- või karistusehir- must, ent mitte hirmu pärast ei tuleks julge olla, vaid et see on kõlbeliselt ilus. Argusele, mitte

julgusele osutab ka enesetapmine, kui sellega tahetakse pääseda vaesusest, õnnetust armastusest või mingist valust.

Voorustest osutab Aristoteles erilist tähelepanu õiglusele. Selle tähtsustamine süsteemi seisukohalt on ju täiesti arusaadav. Inimene on Aristotelesele poliitiline olend, õiglus aga iga suguse ühiskondliku elu põhivoorusi. Laiemas mõttes hõlmab õiglus kõiki neid vourusi, mis kujundavad indiviidi suhtumist kaasinimestesse viimaste heaolu taotlevalt. Kitsamas mõttes on õiglus üheväärsuse-printsipi teostamine ühiskonna liikmete keskel. Seda üheväärsust ei tule nii mõista, nagu jagaks ühiskond hüviseid ja õigusi kõigile kodanikele võrdselt. Ei, see tähendab, et kodanike sotsiaalselt häid või halbu tegusid mõõdetakse ühesuguse mõõduga ja vastavalt neile tasutakse või neid karistatakse. Sellest õiglusest kitsamas mõttes saab juttu olla ainult seal, kus inimeste kooselu reguleerivad seadused. Viimaseist on põhilisemad ja tähtsamad kõikjal sellesama loomuliku õiguse omad. Loomulik õigus on muutumatu ja üldkehtiv, kuna positiivne õigus vaheldub vastavalt kohale ja ajale, olles mõnigi kord lünklik ja ligikaudne.

Eetilistele voorustele järgneb dianoetiliste, s. o. õige mõtlemise ja mõistmise vooruste käsitlemine. Selleks tuleb Aristoteles veel kord tagasi eetika psühholoogilisele põhjendamisele. Ta eristab teoreetilist ja praktilist tarkust. Esimene seisab kõrgemal teisest, sest puhtteoreetilistest teadmistest on meil rõõm nende eneste pärast. Nad õnnestavad meid vahetult, nad pole vahendiks

millelegi veel kõrgemale. „Mõistuse tegevus ei taotle mingisuguseid eesmärke väljaspool enast; ta leiab endas rõõmu, mis õhutab teda edaspidisele tegevusele.“ Inimese kui mõtleva olenduse suurim õnn on tegelemine metafüüsikaga. Sellele ei sunni teda mingid vegetatiivse või animaalse elu vajadused, vaid spetsiifilis-inimlik teadmisanu. Praktilise tarkuse ülesandeks jääb inimesele võimaldada teoreetilist elu. Nii nagu rahu on kõrgem sõjast, on teoreetiline elu kõrgem praktilisest tegevusest.

Voorus eeldab elukogemusi ja vaimset küpsust. Lapsel puuduvad kõlblaks käitumiseks veel mõistusejõud. Väliseid hüviseid, mis elu hubasemaks teevad, ei tule põlata. Jõukus, au, võim, rõõm perekonnaelust, tublidest lastest, õilsaist sõpradest, samuti nagu hea päritolu, keha ilu ja tugevus, ei moodusta küll ise õnne, aga nad peavad siiski kõik antud olema, et inimene võiks muredest segamatult anduda mõtlemisele. Selle võimaluseta ei tarvitse inimene end veel viletsana tunda, kuid õnne täiust ei saavuta ta siiski.

Õnne väliseist tingimustest peatub Aristoteles pikemalt sõprusel. Sellele on pühendatud tervelt kaks *Eetika* kümnest raamatust. „Sõber on üks hing kahes kehas.“ Sõprus on Aristotelesel isegi kõrgem õiglusest, sest need, kes on sõbrad, ei vaja õiglust, aga õiglane olles vajatakse ikka veel sõprust. Sõpru ei vajata ainult õnnetuses, vaid ka õnnes, sest õnn saab suuremaks, kui teame, et keegi võtab osa meie hüvest. Sõprust vaatleb Aristoteles peamiselt meestevalgelisena. Selles meeste sõprusel ei tundu ometi

enam sellist homoseksuaalset erootikat, mis oli viimasele nii omane Platoni aegadel. Põlvkondade vahelduses näib tundeviis olevat muutunud: meestevaheline suhtlemine on vabanenud iga-sugusest romantikast, romantilis-sentimentaalne naistearmastus pole aga veel moodi läinud.

Sõprus on vastastikune ja mõlemale sõbrale teadaolev kiindumus, mis seisneb mõlemapoolses armastamises, heasoovluses ja head tegemise püüdes. Armastust tekitanud põhjuste järgi võiks sõprusi jaotada sõprusteks vooruse, naudingu ja kasu pärast. Kahel viimasel juhtumil ei armastata sõpra mitte seepärast, mis ta on, vaid et ta pakub meile kasu või lõbu. Mõlemat viimast liiki sõprused on kerged lagunema, sest inimesed lakkavad kergesti olemast meile kasulikud. Püsivam on seevastu sõprus, mis toetub inimese kindlatele headele iseloomuomadustele. Õnt sellised sõprused on harvad, sest head iseloomud on haruldased ja nende äratundmine toimub aeglaselt. Sõpruse eeltingimuseks on mõnesugune sarnasus sõprade vahel. Mida rohkem neid sarnasusmomente, seda suurem sõprus. Igaüks armastab kõige enam ennast, ja teisi sel määral, kuivõrd nad temaga sarnanevad. Jumala ja inimese vahel pole sõprus mõeldav. Tänuilikkus on parimalgi juhtumil sõprusele nõrgaks aluseks. „Tavaliselt tunnevad heategijad oma helduse osaliste vastu suuremat sõprust kui viimased nende vastu.“

Kõige innukamaid sõprusi näeme ühevanuste inimeste juures, kes koos kasvanud. Nõrgem on juba sõprus sugulussidemete või abieluside-

mete tõttu, rääkimata konventsionaalseist sõprus-
test, nagu sõprus reisikaaslaste või külaliste
vahel.

Tõsisesse sõpruskonda kuuluvad pigemini
vähesed kui paljud sõbrad: „sel, kel on palju
sõpru, pole ühtegi“ ja „olla paljudega sõber
täiusliku sõpruse alusel on võimatu“.

Nagu ilu hästiarenenud keha juurde, nii kuu-
lub lõbu loomuomase tegevuse juurde. Kui meie
areng suundub meie vormi teostamisele, kui
anname õiges tegutsemises oma võimete täis-
mõõdu, siis on selle kõige lahutamatuks saate-
nähtuseks lõbu. Ainult väsimus ja hinge tui-
mumine ei lase seda tunda pidevalt. Et alles
lõbu täisõnne annab, see nähtub Aristotelesele
sellestki, et ta seda tegevust, millega koos ta esi-
neb, ainult ei saada, vaid ühtlasi intensiivsemaks
ja edukamaks muudab. Tingimuseks on, et lõbu
tuntakse just sellest tegevusest. Rõõmutundmine
millestki muust aga võib tegevust pidurdada.
Flöödimängusõbral on raske jälgida kõnelust,
kuulates flöödimängu, mis teda rohkem rõõmus-
tab. Meeldivam tegevus kaldub ikka kõrvale tõr-
juma vähem meeldivat: halvas teatris õitseb
maiustiste müüjate äri. Igale tegevusele vastab
oma lõbu. Milline neist on esijoones sobiv täius-
likule mehele? Aristotelese arutlusest selgub, et
selleks on rõõm tegevusest, mis ihaldatav ainult
ta enda pärast, teoreetilise tunnetuse rõõm.

X.

POLIITIKA JA PEDAGOOGIKA.

Nagu nägime, rõhutas Aristoteles õigete harjumuste tähtsust kõlbla iseloomu kasvatamisel. Ent laiad rahvahulgad on afektidele nii alistunud, et nad õigesti tegutsema õpivad ainult siis, kui neid selleks sundida. Vajalikuks sundivaks teguriks on Aristotelesele seadus. Hea poliitik, kes oma korralduste kaudu kodanikke õnnelikuks tahab teha, peab olema esijoones hea seaduseandja. Kuidas selleks saadakse? Selleks ei piisa suhtlemisest tegelike riigimeestega, sest need oskavad oma kunsti üsna puudulikult, ei ka sofistide õpetustest, kes samastavad poliitika retoorikaga ja seega näitavad, et nad ei tunne poliitika olemustki. Heaks poliitikuks saamiseks on vaja süveneda poliitika probleemidesse teaduslikult. Ja selleks püüab Aristoteles oma *Poliitikaga* kaasa aidata.

Poliitika kui teaduse peaülesandeks on kirjeldada parimat riiki. Viimase olemuse fikseerimisel lähtub Aristoteles jällegi inimese loomusest. Inimene on juba olemuselt poliitiline olend. Tema ainuüksi elusolendite hulgast on omane mõistus ja keel, mida kreeka keeles nimetatakse ühe ning sama sõnaga. Ainult ühiskonnas võib avalduda inimese oskus valida hea ja kurja vahel, samuti nagu tema kõnelemisvõime. Järelikult alles riigis teostab inimene oma olemust täielikult, muutub tõepoolest inimeseks, arvab stageiralane vastupidiselt mõnelegi sofis-

tile, kes riiklikus korras nägid ainult takistajat inimloomuse täielikuks teostumiseks. Ilma kaas-inimesteta elades peab inimene langema kas looma tasemele või olema jumal.

Riigi tekkimist jälgides alustab Aristoteles perekonnaga kui primitiivseima ühiseluvormiga. Elu säilitamise ja jätkamise tung ühendab selleks inimesed. Samasuguseil loomulikkudel põhjustel tekivad küla ja riik. Kuid ainult eluhoiu huvides olev riik pole veel riik selle sõna täies mõttes. Selleks saab ta alles siis, kui püüab realiseerida kõrgeimat maist olemisliiki — õnnega seotud kõlblust. Loodus on andnud inimesele oskuse eraldada head ja kurja, teatud püüdluse kõlblalt hea järele, aga ometi peavad sellele eesmärgile inimesed ise kaasa aitama õigete seaduste kaudu.

Analüüsides mitmesuguseid valitsemisviise lähtub Aristoteles kreeka ühiskonna algrakust perekonnast, nimelt orjadega perekonnast. Perekonnas peab valitsema mees, kelle ülesandeks on hoolitseda kõige eluks vajaliku eest ja kes seejärel (võimel on Aristotelese arvates ülesande pärast) ainuüksi omab täielikku hinge. Majajärgi valitsemistegevus on mitmesugune. Orjade üle valitseb ta kui despoot, käideldes neid kui elusaid majapidamises vajalikke tööriistu. Aristotelese järgi on osa inimesi loomu poolest orjad, sest neil pole oma mõistust asjade iseseisvalt otsustamiseks ja nad oskavad ainult sõna kuulata. Ta vaidleb vastu arvamusele, nagu oleksid loomuliku õiguse pärast kõik inimesed ühte viisi vabad, ehkki on üsna tagasihoidlikult ja

hiilimisi valmis möönma, et mitte kõik tegelikud orjad pole seda olemuse poolest. Oma naise üle valitseb majajaisa otsekui vabariigi pea, aga laste üle sarnaselt kuningaga. Naised on küll vabad ja omavad mõtlemisvõimet, kuid see on ilma õige otsustavuseta. Lapse mõtlemisvõime on aga veel välja kujunemata. Igal sool ja vanusel on omad voorused, ja „naise ehe on vaikimine“, tsiteerib ta Sophoklest.

Neile kolmele valitsusviisile perekonnas vastavad samasugused valitsusvormid riigis. Enne vastamist küsimusele, milline neist on parim, kritiseerib Aristoteles mõningaid parima riigi teooriaid ja konkreetseid riikide põhikordi, esimeste seas ka Platoni oma. Ta leiab, et Platoni hüviste- ja naistekommunism röövib elult palju selle intensiivsusest. (Muide, sõna naistekommunism on võib-olla eksiteele viiv, äratades mulje, nagu oleksid Platoni ideaalriigis mehed valitsevaks sooks ja naised mingisuguseks nende ühiselt kasutatavaks elusaks varaks. Vastupidiselt Aristotelesele nõudis Platon naistele meestega ühesuguseid õigusi, nende pääsu kõigile tööaladele, ka kõrgemaile valitsuskohtadele. Aga suguelu pidi P. ideaalriigi kõrgemais kihtides toimuma püsivamate perekondadeta ja lapsed kuuluma kogu ühiskonnale.) Aristoteles arvates vajavad inimesed, et olla töökad, hoolsad ja leidlikud, eromandi- ja kasustiimulit. „Sellele, mis on ühine suurimale arvule, pühendatakse kõige vähem tähelepanu. Igaüks mõtleb peamiselt omale osale, vaevalt üldisele kasule.“ Kommunismi juures kaoks see rahuldustunne, mida annab mingi eseme

omaksnimetamine, samuti eraomandi võimaldatud rõõm avitada sõpru, külalisi või kaaslasi. Aristoteles mõistab, et kommunistlikud kavad võluvad inimesi ja kangastavad neile imetlusväärset sõprust, eriti siis, kui eraomandile tagasi viiakse riikides esinevad pahed, nagu protsessid lepingute pärast, valetunnistuste andmine, riikaste ümber lipitsemine. „Aga kõik need asjad ei johtu hüvistekommunismi puudumisest, vaid inimlikust halbusest, kuna ju need, kes midagi ühiselt omavad või kasutavad, omavahel palju enam tülitsevad kui eravaranduste omanikud, nagu näitab kogemus.“ Samuti tekiks naiste ja laste ühiskonnale kuulumise korral palju tülisid ning vanemate-lastede- ja vendade-õdede-vahelisi häbitegusid, mis kõik paratamatud anonüümse päritolu juures. Eraomand peaks seega jääma, aga sellise korra pahed väheneksid, kui selle kasutamisel käidaks vanasõna järgi „Sõpradele on kõik ühine“: kui eravarandusi kasutataks ühiselt.

Arvustanud muidki riigivorme, jõuab Aristoteles omade seisukohtade positiivse arendamiseni. Et vastata küsimusele, missugune on parim riigikord, asetab ta esmalt küsimuse, kes tulevad arvesse prima riigi kodanikena. Need peaksid tema meelest olema inimesed, kes on vabad ja vooruslikud. Järelikult ei tohiks kodanikonda kuuluda inimesed, kes kuidagi seotud tegevusega, mis vooruslikule elule ebasobiv. See pärast jäävad kõrvale käsitöölised, põldurid, kaupmehed ja pankurid. Kuigi esimesed neist elukutseist pole kõlbluse vastu sihitud otseselt,

ometi ei jäta nad inimestele küllalt vaba aega
vooruse omandamiseks. Viimased elatisalad on
aga ilmselt halvad: „Kaubitsemine on ebaloomu-
lik, ... ja viis, kuidas inimesed võtavad kasu üks-
teiselt. Kõige vihatum kaubavahetuse liik on ...
rahaga angeldamine... Sest raha oli määratud
kaubavahetuse hõlbustajaks, mitte kasviku teki-
tajaks.“ Seega kuivab parima riigi kodanikkond
kokku võrdlemisi kitsaks.

Siirdunud kodanikkonna-küsimustelt valit-
suste vaatlemisele, leiab Aristoteles, et eksistee-
rivad kahesuguse suunaga valitsused: head taot-
levad esijoones üldist heaolu, halvad aga kõige-
pealt valitseja hüvet. Teisalt modifitseeruvad
valitsused vastavalt sellele, kas võim neis on
üksiku, paljude või kõigi käes. Nii saame rea
häid ja rea halb valitsusvorme. Üksiku valit-
sus võib kuningriigi näol olla hea, despootia
kujul halb; väheste valitsus hariduse- ja meel-
suse-aristokraatiana hea, sünni- või rahaoligar-
hiana halb; kõikide valitsus seaduspäraselt kor-
raldatud vabariigina hea, anarhilise massivalitsu-
sena „demokraatiana“ aga halb. Me näeme, et
riigikorra headus või halb ei olene valitsejate
arvust. Kõigile headele riigikordadele on omane,
et neis valitseb seaduslik kord, mitte üksikute
või paljude kired ja tujud. Ja hea on see riik,
mis võimaldab kodanikele vooruslikku elu.

Aristoteles ei anna kindlat vastust küsi-
musele, milline on ideaalne riigikord. Ta eri-
neb siin Platonist, kes lõi üksikasjalise utopia.
Esiialgu tundub, nagu suunduks temagi *Poliiti-
kas* oma unelmriigi konstrueerimisele, aga siis,

keset raamatut, mille osad pärinevad arvatavasti eri aegadest, teeb ta pöörde ja lepib sellega, et tõstab esile neid omadusi, mis teeksid mitmesugused tegelikult antud riigikorrad vooruslikku elu soodustavaks. Oletatakse vist õigesti, et raamatu sisu selliseks kujunemises peegeldub Aristotelese kaugenemine platonismist. „See on küllalt loomulik: Platon, väsinud praktilisest poliitikast, pöördus ideaalse riigi poole; Aristoteles, väsinud ideaalseist riikidest, pöördus praktilise poliitika poole,“ ütleb sel puhul filosoofia-ajaloolane J. A. K. Thomson. Selliste murrangute tõttu mõjub *Poliitika* suure, süstemaatilise mõtleja kohta eri seisukohtade lõdvavõitu kompilatsioonina.

Lugedes arutlusi parima riigikorra kohta tekib isegi suur kahtlus, kas Aristoteles oma raamatus poliitilistel põhjustel siia-sinna ei laveeri oma tõeliste vaadete peitmiseks pealiskaudsele lugejale, ilmutamiseks süvenejale ja lähemalt juhatatule. Kuigi ta lausub kõrgeid ülistussõnu üksiku ja väheste valitsuse õigustamiseks, ometi on raamatus veel palju rohkem neid peatükke, kus näib olevat eeldatud, et parim valitsusvorm on mingi aristokraatia ja demokraatia kombinatsioon, kuldne kesktee siingi. Niisugune vaade selgub näit. sellest osast, mida tuleb keskkihil etendada püsivas ja vapustuste vastu kindlaimas riigis. Valitsema kutsutud ei tundu Aristotelesele ei rikkad ega vaesed, vaid just keskmiselt jõukad. Rikkad, hellitatud juba lapsepõlvest saadik, on ülemeelikud ja võimuhimulised, vaesed aga liiga alistuvad ning alandlikud. Ühed

on suuremõõduliselt hoolimatud, teised väiklaselt õelad. Ei ühed ega teised suuda elada täiesti mõistuspäraselt ning on halvad liikmed riiginõukogus. Kui aga rikkaist või vaeseist üks kiht üksi valitsema pääseb, siis on karta riigi mandumist kas oligarhiasse või massivalitsusse. See pärast peaks poliitiline elu toetuma esijoones jõukale keskkihile. Keskkihi liikmed oskaksid mõõdukalt kohelda nii rikkaid kui ka vaeseid, kuna äärmised kihid kalduksid liialdama oma võimu väärarvitustes üksteise vastu. Sellest tekiksid ikka ja ikka jälle vapustavad revolutsioonid.

Viimased ei meeldi Aristotelesele. Näib, et ta on üsna palju igatsenud korda ning rahu. Ta leiab, et „harjumus seadusi kergesti muuta on pahe; ja kui kasu muudatusest on väike, siis on parem filosoofilise sallivusega suhtuda mõninga sse seaduse või valitseja puudustesse. Kodanik võidak s muudatusega vähem kui kaotaks, omandanud harjumuse mitte kuuletuda.“ Kerge üleminek ühelt seaduselt teisele vähendab lugu pidamist seaduste vastu üldse.

Kui vaadelda *Poliitikat* Aristotelese rännu ja meistriaastate poliitilise elu taustal, siis jääb mulje autorist, kes täiesti mööda hiilib suurtest kaasaja-probleemidest. Ajal, mil Aleksander Suur teostas suurt territoriaalriiki, tegeles Aristoteles ikka väikeste Kreeka linnriikide riigikorra küsimustega või asus uurima nende loendamatute põhiseaduste ajalugusid. Ajal, mil sündmused üha enam tutvustasid ja lähendasid üksteisele mitmesuguseid rahvaid, uskus ta ikka

kindlasti, et peale helleenide on kõik muud barbarid, kes määratud helleenide orjadeks. Platon oli selles küsimuses palju mõõdukam.

Aristotelese „Poliitika“ viimased raamatud sisaldavad arutlust, kuidas kasvatada vooruslikku kodanikku või lihtsalt vooruslikku inimest parima riigi jaoks, sest parimas riigis ühtuvad inimese voorused kodaniku omadega. Parimas riigis, kus kodanike üheväärsus eeldab, et nad kord sõna kuulaksid, kord valitseksid, tuleb kodanikke ette valmistada nii, et nad oleksid suutelised üheks kui ka teiseks. Nii on kõigi kodanike kasvatusel suurel määral ühesugused eesmärgid ja valitsus, kes huvitatud riigi püsimisest hea põhiseaduse juures, peab valvama kasvatus üle ja seda reguleerima üldiste seadustega.

Nagu iga teine kunst, on kasvatuski Aristotelese arvates looduse jäljendaja ja tema taotluste viimistleja. Ta peab arvestama loomuliku arengu astmestikku. Kasvatus hoolitsegu esmalt keha, siis hinge eest, ja hinge puhul meeleliste kihude korraldamise eest varem kui mõistuse arendamise eest. Tegureid, mis kujundavad tubli ning voorusliku inimese, on kolm: loodus, harjumus, taipamine. Peab sündinud olema teatud keha- ja hingelaadiga. Ent mitmeidki looduslikke kalduvusi saab muuta harjutamise teel, ja lõpuks on inimene, ja inimene ainuüksi, mõjutatav mõistuse, arusaamise kaudu.

Andes kasvatuses tegelikke näpunäiteid alustab Aristoteles vajalikkude kehaliste eelduste küsimusega.

Tulevasele kodanikule terve keha tagamiseks

peab seaduseandja hoolitsema tõutervishoiu eest. Ta andku tarku määrusi selle kohta, kes ja milises vanuses tohivad ühtida laste sigitamiseks. Abiellujate vanuse määramisel tuleks mõelda sellele, et mõlemad pooled kaotaksid oma sigimisvõime võimalikult samal ajal. Seepärast peab mees olema naisest vanem. Abiellumiseks sobiva alaku naisel 18., mehel 37. eluaastast. Siis on Aristotelese järgi mõlemad pooled oma loomuse täies küpsuses ja jõus, mõlemad saavutavad korruga sigimisvõime ajalise piiri ja esimesed lapsed saavad selleks ajaks küllalt vanaks, kui vanemad enam ei jaksa perekonna eest hoolitseda. Ärgu abiellutagu varem. „Liiga noore isase ja emase ühendus on halb laste saamiseks; kõigi loomade juures on noorte paaride järglased kasvult väikesed ja halvasti arenenud ja enamasti emased.“ Liiga vara abiellunud, kalduvad naised liiderlikuks muutuma ja meeste kehakasv jääb kängu, kui see sünnib eas, mil ei omata veel küllalt seemet. Teisalt, ärgu sigitatagu ka liiga kõrges vanaduses. „Sest nii nagu liiga noorte inimeste lapsed on kehalt ja vaimult ebaküpsed, nii on liiga vanade omad nõrgad ja jõuetud.“ Üle viiekümne nelja või viie aasta jõudnud abi-elupooled tohiks ühtida oma tervise huvides, aga mitte enam laste sigitamiseks. Vastavalt oludele ja eluvõimalustele ei tohiks riigi elanike arv ületada teatud piiri. Ometi ärgu lubatagu laste tapmist. See asendatagu abordiga. Ja abort toimugu, „... enne kui on alanud elu ja aistimine. Sest sellest, kas selle toiminguga hävitatav juba elab ja aistib või ei, oleneb, kas see on roim või

süütu tegu“. Lähemaid andmeid soodsate sigitamistingimuste üle käsib Aristoteles küsida arstidelt, kuid ta ei jäta siiski ütlemata, et atleetika ja selle kaudu taoteldav atleetiline keha on sama vähe kasuks laste sigitamisele kui igapäevasele tervisele ja tööle. Keha vajab küll arendamist, aga mitmekülgsema tegevuse kaudu, kui seda võimaldavad jõustikualad. Rasedaile emadele soovitab ta (üsna moodsalt) küllaldaselt jalutus- käike ja vaimset rahu. Kooskõlas meie päevade arstiteadusega nõuab ta imikute toitmist emapiimaga.

Nagu S. Freud, A. Adler jt. moodsad sügavpsühholoogid, väidab ta, et see, mida nähakse või kuulatakse varases nooruses, mõjutab meid kõige püsivamalt. Kergesti kiindume sellesse, mida kohtame esmakordselt. Seepärast tuleb lastest eemale hoida kõik, mis sisaldab midagi alatut või äratab halbu kirgi. Ametlikult poolt valvatagu, et lapsed koolieelses eas (kuni 7. eluaastani) liiguksid võimalikult vähe orjade keskel ja et nad ka vabadelt inimestelt ei kuuleks midagi kõlvatut. Need, kes kõnelevad lastele nilbeid jutte või sõnu, tuleks seltskonnast välja heita. Samuti tuleks noorsugu hoida kuulmast ebaviisakaid luuletusi ja jutustusi, nägemast iharaid pilte ja kujusid. Viimaseid ei tohiks seepärast esineda mujal kui sigimisjumalaile pühendatud templeis, milles kultusest osa võtma pääsetakse aga alles teatud eas. Valitsus andku määrusi ka selle kohta, missuguseid muinasjutte ja valme tohib lastele õpetada. Laste mängud ei tohi olla labased ning kõlblusetud, ülemeelikud ega väsitavad.

Seevastu lapsed matkigu võimalikult seda, mida peavad tulevikus tõsiselt harrastama. Sellistes ridades muutub Aristoteles natuke pedantseks ja võib karta, et paljudki üleinnukad kasvatajad neid õpetusi rakendasid veel pedantsemalt, kui seda soovis tema. Et mõnes Kreeka linnriigis juba enne Aristoteelse *Poliitika* valmimist vahel liialdati koduse kasvatusereguleerimisel, ilmneb Aristoteelse märkusest, et mõned seaduseandjad on püüdnud imikuile keelata nutu ja karjumise. Aristoteelse arvates aga karjumis- ja nutuliigutused tugevdavad lapse õrna organismi samuti, nagu väsinut karastab sügavasti hingamine. Ja seepärast peaks imikuile jääma nutuvabadus.

Küsimuse arutamisel, milliseid õppeaineid ja kuidas noorsoole õpetada, lõpeb Aristoteelse *Poliitika* kuidagi äkitselt. Ta soovitab joonistamist, sest see arendab otsustusvõimet iluküsimustes. Viimast omades välditakse muuseas mõnigi sissekukkumine mööblite ja kunstiesemete ostmisel. Ta manitseb hoiduma liiga raskeist sportlikest harjutustest kasvues, tähendades, et olümpiamängude võitjate hiiglaarvus vaevalt leidub üks või kaks, kes on võitnud nii noorukeina kui ka meestena. Ja siis ta siirdub vaatlema muusika mõju iseloomu kasvatamisel. Üksikasjaliselt kirjeldab ta mitmesuguseid muusika liike, tunnistab mõnda neist kasvatusotstarbeiks, näiteks dooria heliliiki, mis loob kindla ning rahuliku meeleolu, ja hülgab mõne teise, näiteks früügia heliliigi, mis, nagu flööt instrumentide hulgas, mõjub joovastavalt ja tundeid erutavalt.

XI.

KUNSTIFILOSOOFIA.

Nende mitmesuguste alade hulka, kus Aristoteles esinenud teerajajana, kuulub ka kunstifilosoofia. Esmakordselt määratakse siin kunstilise loominguga tegelevale teadusele oma ala teoreetiliste ja praktiliste teaduste kõrval. Aristoteelse kunstifilosoofia ei lähtu, nagu moodne esteetika, sageli ilumõiste analüüsist, vaid kunstimõistest, mille määrangust omakorda saaks tuletada kunstiliselt ilusa mõiste.

Nagu Platon, nii näeb Aristoteleski kunstilist loomingut psühholoogiliselt juurduvat rõõmus, mis avaldub matkitu, jäljendatu puhul, teiste sõnadega, kujutatud objekti taastundmise rõõmus. Seega on kunstinauding õieti üks tunnetustungi tagajärgi. Kunstilise matkimise eesmäks on meile antud tegelikkus, eriti inimene ja tema suhted ümbrusega. Aga kunst pole nende lihtne, valikuta kopeerimine. Kunst peab tabama toimingute ja asjade tüüpilist olemust: mitte seda, mis nad on, vaid mis nad olla võiksid või olema peaksid. Ta ärgu huvitugu tegelaste puhul juhuslikest individuaalseist joontest, vaid kujutagu tegevuse hargnemist karakterite ja situatsiooni põhiolemusest järgnevana, ilma nende igasuguste kõrvaljuhuseteta, mis elutegelikkuses faabula hargnemist segavad. Teose kangelane maitsku põhjani oma tegude needust või õnnistust, põhjuslikkuserida ärgu katkestagu siin kõrvalised asjad. „Tegelikus maailmas võib halva-

tus tungida tagajärgede-rikkaima teo ja kõigi tema tagajärgede vahele. Tell võib õuna mitte tabada, Romeo köisredelilt kukkuda," kirjutab selle erinevuse illustreerimisel Th. Gomperz. Üldise ja tüüpilisema harrastamises on ilukirjandus Aristotelesele „filosoofilisem ja tõsisem asi kui ajalugu“, mis küllaltki huvitub individuaalsest ja juhuslikust.

Lähtudes kunstilise loomingu vahendeist ja kujutamiskiivisidest saavutab Aristoteles kunstide liigituse, kus huvitaval kombel puudub lüürika. See näib tingitud olevat Aristotelese kunstikäsitusest, mille järgi kunst seisneb mingi tüüpilise objekti järelekujundamises. Sellega kooskõlas on ka, kui Aristoteles kusagil ütleb, et kirjanik lasku kõnelda võimalikult oma kujudel, sest ise kõneldes pole ta ju matkiv kujutaja. Viimasele nõudele vastab eriti näidend. Ja peamiselt draamaga tegelebki meile mittetäielikult säilinud Aristotelese *Poeetika*.

Kunstilise ilu formaalseks printsiibiks on Aristotelesele kunstiteose terviklus. Draama sündmustik olgu nii konstrueeritud, et kõik osad hästi üksteisesse liituvad, et ühtegi neist ei saa ümber paigutada või välja jätta tervikut rikkumata või hävitamata. Teatud kitsendustega on see väga terve põhinõue, aga selle teostamist lähemalt arutelles muutub Aristoteles mõnigi kord kitsarinnaliseks ja üsna vaieldavaks.

Kunsti eesmärgiks on Aristotelese arvates pakkuda õilsat ajaviidet ja puhkust ning edendada kõlblust. Aristoteles hindab suureks kunsti mõju tunnete ja iseloomu kujundamisel. Kunst võib

sama hästi tundeid ja hingeelu-hoiakuid sisen-
dada nagu inimest neist puhastada. Esimest näib
Aristoteles olevat arvestanud eelpool puudutatud
pedagoogiliste keeldude ja soovitude korral. Ent
kunst võib meid ka afektidest vabastada, olles
ajanud nad enne eriti teravaks. Seda saavutatakse
niihästi teatud muusika ja tantsu harrastamisega
kui ka tragöödiate vaatamisega. Eriti tragöödia
vabastab meid hirmu- ja kaastundeafektidest,
toob meile katharsise (puhastuse) kangelastele
kaasaelamise kaudu. Siin on aastatuhandete eest
ette aimatud moodsat psühhoanalüütilist teooriat
afektide ärareageerimisest. Paraku ei suvatse
Aristoteles anda üldisi kriteeriume selle kohta,
millal kunstiteos mõjub kathartiliselt, millal
afekte sisendavalt. Sest ka viimast võib kunst,
ja kahtlemata mõnegi kreeka draama puhul oldi
teatrist lahkudes suuremas rahutuses kui sinna
tulles.

Huvitav on, et Aristoteles küll märkab
draama vaatamise afekte ärareageerivat mõju,
kuid ei maini vähimalgi määral seda momenti
näitlemise ja kirjandusliku loomingu puhul. Kir-
janduslik loomung jääb talle ikka esijoonel min-
giks plaanikindlaks tegemiseks, matkimiskäsi-
tööks. Ta nagu ei teaks midagi sisemisest sunni-
tundest autoris kujundada just teatud viisil, ta
ei süvene loomingu spontaansesse külge. Selle
ühekülgsusega seoses on vist ka ta kunstiteooria
abitus lüürika ees.

XII.

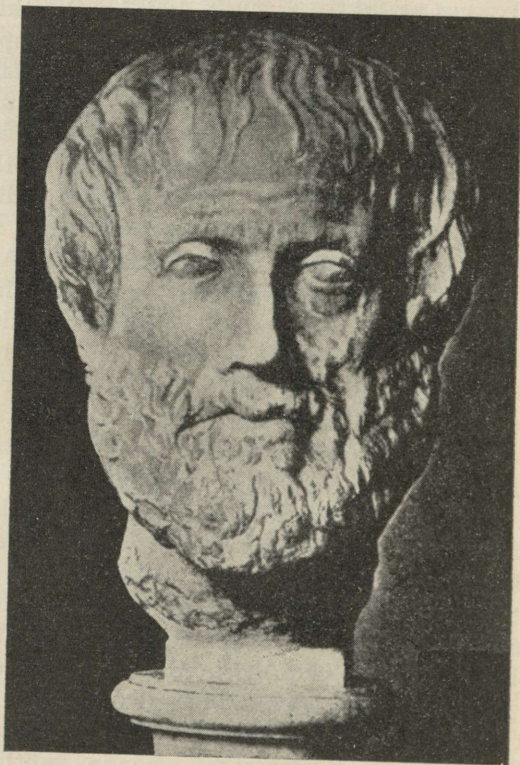
ELU LÕPP.

Heitnud mõne pilgu Aristotelese mitmekesisele tööle, tuleme veel kord tagasi filosoofi enda juurde. Neist kaheteistkümnest aastast, mis ta Ateenas veetis peripateetilist kooli juhtides, ei ole teada kindlapiirilisemaid sündmusi. Ta päevad olid täidetud tööga. Koduse rahu ning mugavuse eest hoolitses ta teine naine Herpyllis. Ühendus viimasega polnud just seaduslik abielu, aga konkubinaadis ei leidnud ateenlased midagi kõlbluse- või viisakusevastast ja mõningal määral kaitses seadus sellistki ühendust. Gomperz leiab, et nimi Herpyllis esineb tavaliselt peaaegu ainult hetääride ringkondades, ja tahab siit teha järeldusi tema kohta. Igatahes pole ta Aristotelesega halvasti elanud, nähtub kiitvast märkusest Aristotelese testamendis ja korraldustest, mis pidid talle kindlustama muretu tuleviku. Neist testamendiridadest kuuldu tunnusust ja sümpaatiat, kuigi vahest mitte eriti innukat armastust ja austust. Pikk elu oli ajaks, mil see ühendus algas, teinud Aristotelese kriitiliseks ja „mõõdukaks liialduseni“. Sellest kooslusest sündis Aristotelese ainus poeg Nikomachos, kes aastaid pärast isa surma langes noormehena sõjas.

Seni, kui Aleksander oli võidukas, salliti Aristotelest Ateenas, ehkki selles sallivuses oli palju peidetud umbusaldust ja kibedust. Ateenale kui endisele võimsale ja vabale linnriigile

ei meeldinud allumine isegi maailma vallutavale kuningale. Makedooniameelne erakond pidas enda käes küll linna valitsusohje, kuid rahva-koosolek oli tihti mässu piiril. Aristoteleses aga nähti makedoonlaste käsilast, kuigi millestki ei nähtu, et ta oleks olnud Makedoonia ekspansiooni ideoloog: tema *Poliitikas* huvitatakse ikka veel Kreeka väikeste linnriikide, mitte suure Makedoonia monarhia parimast poliitilisest kor-rast. Aleksander Suure hiiglariiki ei näi mõtleja üldse arvestavat, otsekui oleks ta selles näinud ainult kergesti kaduvat tohutut vahumäge, mis ei vääri seisukohavõtu-vaeva. Vististi oleks Aristoteles soovinud kreeklassi näha makedoonlaste liitlastena, mitte alamatena. Kuid on küsitav, kas ta hakkas avaldama sedagi soovi. Üldist teooriat ette kandes püüdis ta hoiduda konkreet-seist päevapoliitilistest nõuandeist. Ta nägi oma elu otstarvet tõdede tunnetamises. Ta tundis, et ta oma osa teoreetilistes otsingutes hästi täi-dab, ega tahtnud saada palju vähem viljakaks ohvriks mingi konkreetse poliitilise sammu eest. Aristoteles hoidis ennast, sest ta teadis oma pee-nust ja väärtust. Kuid ateenlased mäletasid Aristotelese olnud Aleksander Suure kasvataja, nägid kasvandiku tänulikku toetust peripateeti-lise kooli juhile, märkasid võib-olla ta kirjavahe-tust asehaldur Antipateriga ja pidasid Lykeioni Makedoonia mõju kantsiks. Nende kahtlused suurenesid veelgi, kui Aristotelese kasupoeg Nikanor, kõrgemaid ohvitsere Aleksandri väes, ilmus a. 324 olümpiamängudele Aleksander Suure kirjaga, milles Aleksander nõudis endale juma-

likku austust ja kreeka linnadelt pagendatute
kojikutsumist. (Selle korralduse tõttu oleksid
Ateenasse tagasi pääsenud kõik sealt millalgi

Aristoteles.

väljasaadetud Makedoonia käsilased). Niisugused Aleksandri korraldused äratasid Kreekamaal

suurt pahameelt. Ja on enam kui tõenäoline, et osa kibedust pöördus ka Nikanori kasuisa vastu, kes arvatavasti kohtus kasupojaga, kui see Kreekamaal viibis.

Ateenlased muidugi ei võinud teada, et Aristotelese vahekord kuningate kuningaga polnud endiselt soe. Talle ei meeldinud Aleksandri viimaseil eluaastail äärmustesse minev auahnus ja despootlikud teod, mille ohvriks langes ka Aristotelese sugulane ja Aleksandri õpikaaslane Kallisthenes. Viimane sattus kuninga viha alla ning hukkus sellepärast, et ta tavatses Aleksandrile ja lipitsevaile õukondlasile öelda kibedat tõtt, hoolitsemata isegi pehmema väljenduse eest, kuigi seda tegema manitses elukogenum Aristoteles, kelle soovitusel Aleksander Kallisthenese kaasa võttis oma sõjatekonnale. Kuid Kallisthenes oli otsustanud kõnelda siiralt ja vaba mehena ka siis, kui teised alistusid noore despoodi tujudele ja auahnusele, maksku see kas või vabadust ja elu. Kord, ühel pidusöögil, kui Aleksandril oli palju külalisi, paluti Kallisthenest pidada laua-kõne makedoonlaste kiituseks. Poolkurvalt, poolpõlgavalt naeratades tegi ta seda nii hästi, et külalised sattusid vaimustusse ja heitsid talle pärgi. Kuningas aga leidis, et sellisel ainerikkal teemal on kerge palju kõnelda, ja palus teda midagi öelda makedoonlaste vastu. Sellegagi nõustus filosoof ja siingi ei tulnud tal mõtteist puudu. Ta kõneles sellest, kuidas ainult kreeklaste omavahelised tülid võimaldasid Makedoonia tõusu, ja lõpetas tsitaadiga Euripidesest: „Mässu- ja segadusteajal võivad võimule tõusta

ka halvimid inimesed.“ Sedalaadi julgustükide ja õukondlaste intriigide tagajärjel sattus ta ühe mässukatse puhul kahtlusalusena vangi ja suri seal pärast piinamisi, millega temalt taheti välja pressida süütunnistust. Koos Kallisthenesega näikse olevat Aleksandri umbusalduse alla sattunud ka Aristoteles, kelle nõuandel Aleksander oli enesega kaasa võtnud Kallisthenese, kes oli vaimseks kontaktipidajaks maailmavalitseja ja teaduste isanda vahel. On põhjusi oletada, et elatanud, Aleksandri silmis vist salapäraselt mõõduka ning keerulise õpetaja ja tema temperamentse äkkvihase õpilase vahekord oleks kujunenud väga traagiliseks, poleks neid lahutanud suured ruumilised kaugused. Mõned vanad autorid kõnelevad Aleksandri kavatsusest Aristoteles surma mõista. Võib-olla see oleks teostunud, oleks selle teostamine olnud kergem.

Nii jäi Aristoteles kahe partei vahel üksi. Kui Aleksander a. 323 e. Kr. suri, puhkes Kreeka maal vabadussõda makedoonlaste vastu. Ateena asus mässu etteotsa. Makedoonia hiiglariik oli nüüd pimestatud kükloop, nagu ütles üks selläegne rektor, teda ei kardetud enam. Makedooniavaenuliste meeleolude ohvriks langes varsti Aristoteleski. Kogu seni salaja hõõgunud viha ja kadedus löid nüüd lõkkele. Et stageirane oli eemale hoidunud tegelikust poliitikast, siis süüdistati teda vana kombe järgi kuriteos religiooni vastu. Ta olevat õpetanud palve ja ohvri kasutust ja osutanud jumalikku austust Hermiasele, püstitades talle kuju ja pühendades ta mälestuseks hümnid. Nii naeruväärne kui

süüdistuse viimane punkt meile ka ei tundu, ometi oli ta väga sobiv filosoofi vastu üles kütma kohtunikke ja massi. Pidi ju demokraatlikule Ateenale tunduma eriti vastikuna ei-tea-kuidas vürstitroonile pääsenud kohimees ning endine ori Hermias.

Hästi teades, kuivõrd erapoolikuks tavatsevad protsessid kujuneda seal, kus mängus äsja vallandunud tormine parteiviha, lahkus Aristoteles Ateenast. Ta ütles, et ei taha ateenlasile anda võimalust uuesti patustada filosoofia vastu. Ta leidis pelgupaiga lähedasel Euboia saarel Chalkises, oma ema kodukohas, kus ta oli pärinud maja.

Aristoteles ei saanud kaua puhata siin viimaste Ateena-päevade ärevusest. Ta vana seedimiselundite haigus hakkas end tõsisemalt tunda andma. Surmale mõeldes kirjutas ta oma testamendi:

„Pöördugu kõik veel heaks, aga igaks juhuks määran mina Aristoteles oma viimse tahte järgnevalt: Antipater olgu kõigis asjus ja täiesti testamendi täitja. Kuni Nikanor võib võtta pärandi oma valdusse, hoolitsegu laste, Herpyllise ja pärandi eest Aristomenes, Timarchos, Hipparchos, Dioteles ja Theophrastos, kui tal on selleks tahet ja võimalust. Kui tüdruk (tütar Pythias) täiskasvanuks on saanud, tuleb ta naiseks anda Nikanorile. Peaks aga temaga midagi halba juhtuma (jäägu tulemata õnnetused, ja nad jäävadki ometi), enne kui ta abiellub või pärast abiellumist enne laste saamist, siis on Nikanoril õigus käsutada ja korraldusi teha poisi suhtes,

samuti nagu kõige muu üle, tema ja meie vääriskuse kohaselt. Nikanor peab oma äranägemise järgi otsekui isa ja vend hoolitsema nii tüdrukku kui ka poissi Nikomachose eest. Peaks aga Nikanoriga varem juhtuma mingi õnnetus (jäägu see tulemata), olgu siis enne või pärast tüdrukuga abiellumist, aga kui pole veel lapsi, peavad kehtima tema enda korraldused, kui selliseid on olemas. Kui siis Theophrastos tahab tüdrukku enda juurde võtta, kehtivad tema kohta need samad määrused mis Nikanori kohta. Vastasel korral peavad ülalnimetatud eestkostjad kokkuleppel Antipateriga korraldama tüdrukku ja poisi asju oma parima äranägemise järgi. Minu mälestust austades peavad eestkostjad hoolitsema ka Herpyllise eest, sest ta oli hea minu vastu. Eriti juhul, kui ta tahab mehele minna, kandku nad hoolt, et teda naiseks ei antaks mehele, kes teeb mulle häbi. Sellele, mis ma talle varem kinkinud, lisagu nad minu pärandist veel üks talent hõbedat ja kolm ümmardajat, kui ta soovib, samuti see noor tüdruk, kes on praegu ta juures, ja teenriks Pyrrhaios; peale selle, juhul, kui ta tahab Chalkisesse elama jääda, antagu talle aia juures asetsev külalistehoone, kui ta aga meel samini Stageiras elab, minu vanemate maja. Selle neist majadest, mida ta endale tahab, peavad eestkostjad sisustama kaunilt ja Herpyllise nõuete kohaselt. Nikanor hoolitsegu ka väikese Myrmex'i eest ja vaadaku, et ta meie vääriskuse kohaselt tagasi antaks omastele koos kõige sellega, mis talle kuulub ja mis meile kord üle anti. Ambrakise vabastan ma, ja kui Pythias abiellub,

tuleb talle kaasavaraks anda 500 drahmi; samuti teda ümmardav tüdruk. Thalele tuleb anda peale teda ümmardava tüdruku, kes tema jaoks osteti, veel 1000 drahmi ja üks teenijatar. Simonile ostetagu peale varem talle ühe orja ostmiseks kingitud raha veel üks ori või antagu selle asemel vastav rahasumma. Tychon lastagu vabaks minu tütre abiellumisel, samuti Philon, Olympias ja ta lapseke. Mind teeninud inimestest ärgu müüdagu kedagi, kõik nad jäetagu majja. Kui nad jõuavad nõutavasse ikka, tuleb nad vabastada teenete kohaselt. Edasi hoolitsetagu selle eest, et Gryllionile teha antud portreekujud pärast valmissaamist ohvrikinkidena üles seataks, nii Nikanori, Nikanori ema kui ka Proxenose kuju, mille ma veel kavatsen teha anda. Valmisolev Arimnestose kuju tuleb pühendada tema mälestusele, sest ta on lasteta surnud. Minu ema kuju seatagu üles ohvriannina Demetrile Nemeas või kusagil mujal. Sinna, kuhu mind maetakse, toodagu üle ka Pythiase luud ja pandagu minu juurde, nagu ta ise käskis. Kui Nikanor õnnelikult tagasi tuleb, siis täitku ta minust tema pärast antud tõotus ja pühendagu Stageiras nelja küünra kõrgused kivikujud tänuks Zeusile päästjale ja Atheenale päästjatarile.“

Werner Jaeger kirjutab tabavalt selle testamendi puhul: „Selle viimse üriku kained asjalikud korraldused kõnelevad ridade vahelt kummalist keelt, nagu seda ei leidu teiste peripateetilise kooli juhatajate testamentides, mis meie selle kõrval säilinud. Selles on ehtsa inimlikkuse soe toon, aga ühtlasi märke, et teda eraldab

ümbritsevaist inimestest peaaegu kohutav vahe-
maa. Need sõnad kirjutas üksildunu.“

Võõrast linnast võõrale saarele pagenu satub
uude, harjumata ümbrusse. Tema maja on küll
arvatavasti täis inimesi, nende toimitsusi ja iga-
päevaelu, aga need pole ta uurimiskaaslased Ly-
keionist. Tema pingset tööpäeva suure õppeasu-
tise juhina pole enam. Arvatavasti töötab ta
nüüdki, kui tervis vähegi lubab, aga siin, kus
pole päevakava ega loengutunni sundi, tekib
sagedamini hetki, mil jäädakse tagasi vaatama
minevikule. Süvenev haiguski soodustab seda
oma jao.

Ta ei pahurdu, nagu tagasivaatajad sageli.
Tema testamendist naeratab mingit heldet kül-
lust. Elusad ja surnud saavad oma osa. Orja-
pidamise teoreetiline õigustaja teeb korraldusi
oma orjade vabastamiseks ja sureb siis kuue-
kümnekahe-aasta-vanuselt loomulikku surma.

Aga rahva seas levis kuuldus, nagu oleks
Aristoteles enda tapnud kohtu alla sattumise hirm-
mul kooljaputkemürki juues. Vaevalt saab us-
kuda seda filosoofist, kes ikka esinenud vaba-
surma vastasena. Hiljem väitsid mõned kiriku-
isad, et Aristoteles olevat heitunud Euboiia saart
mandrist lahutavasse väina — meelehärmis, et ei
suutnud seletada tõusu- ja mõõnanähtusi. Mui-
dugi on see surmamotiiv veel uskumatum, kuigi
anekdoodi tekkimine iseendast hästi illustreerib
Aristotelesele omistatud tunnetusiha suurust.

Aristoteleselise matusepaiga kohta on ainult
võrdlemisi hiliseid ja ebakindlaid teateid. Kõnel-
dakse, et ta olevat maetud Stageirasse. Üks

keskaegne araabia autor (Al Mubaššir) näiteks jutustab, Aristotelese jäänused viidud sinna vaskanumas ja maetud kohta, kuhu stageiralased hiljem rajanud koosolekuplatsi. Seal käinud nad tähtsaid asju arutamas, aga ka hingerahu otsimas, kui mingi teaduslik või filosoofiline probleem neid rahutuks teinud. Seda tehtud usus, et Aristotelese matusepaigal käimine selgitab mõistust ja pöörab mõtted õigele teele.

Raske on öelda, kuipalju on selliseis teateis tõtt või luulet: olid juba saabunud sajandid, mil halb pärimus Aristotelese ümbert oli pudenenud, ja ta kuju asetus aina ideaalsesse valgustusse.

Üks teine keskaegne araablane jutustab näit. Aristotelese heatahtlusest ja inimsõbralikkusest: kui Aristoteles Makedoonia õue juurest tagasi tõmbus, Ateena läks ja peripateetilise kooli asutas, „võttis ta oma hooleks inimestele kasulikkude asutiste loomise, nõrkade ning kodutute toetamise, vallaliste paaripanemise, orbude toitmise ning nende kasvatuse eest hoolitsemise; samuti kõigi õpi- ning haridusejanuliste, kes nad ka ei olnud ja mislaadi teadust ja haridust nad ka ei taotelnud, toetamise, innustamise ja varustamise stipendiumidega selleks otstarbeks; ka heategevuse vaeste vastu ja heaolu kindlustamise linnades. Ta ehtas uuesti üles oma kodulinna Stageira, oli surmani armastusväärne ja mõõdukas ning tegi head suurele ja väikesele, vägevale ja madalale.“

Selliste ülistuste ja antiikajast pärinevate laimulugude vahel on raske saada objektiivset ning terviklikku pilti Aristotelese isiksusest.

Üks on igatahes kindel — tema suur töökus. Sellele lisanduvad uurijavoorustena ühelt poolt süsteemitaotlemine, püüe näha probleemi kõigis võimalikes hargnemistes, teiselt poolt suur rõõm ja huvi konkreetsete üksikasjade, tihti üsna väikeste detailidegi vastu. Nende positiivsete joonte kõrval mõjub Aristotelese töös häirivalt kohati liiga kaugeleminev kinniolek traditsioonis, oma miljöö ja klassi eelarvamustes. Ta on näit. oma vaateis naistele ja barbaritele Platonist palju tagurlikum. Orjuseküsimumeski ta muutub konservatiivide ideoloogiks humaansemate mõtete kandjate vastu. Suure loetavuse ja otsese ning kaudse mõju tõttu, mis Aristotelesel aastatuhandete jooksul Euroopas oli, tema õpetus oma loomu poolest valitsema või alistuma kutsutud rahvaist, klassidest ja sugupooltest kahtlemata aitas viivitada ning aeglustada demokraatia ja naiste emantsipatsiooni tulekut. Ta on üks neist, keda võib edukalt illustreeriks tarvitada teooriaile miljöö mõjust ja ideoloogia kujunemisest vastavalt sotsiaalsele ning majanduslikule positsioonile. Tundub, et ta mõnikord koketee-rib võimu omajatega. Ta kummardub üsna sügavasti avaliku arvamise ette. *Eetikas* näiteks ta kirjutab: „See, et miski on tõepoolest laiduväärne, miski muu aga on laiduväärne ainult inimeste käsituse järgi, on tähtsusetu. Ei tule teha üht ega teist, ja nii pole mingit põhjust häbenemiseks. Kui tullakse toime millegi laiduväärsega, siis reedab see halba meest.“ Platon, kel olid perekonnaelu kohta traditsioonilistest nii erinevad vaated, poleks iial kirjutanud sellist lauset.

Aristotelese püüe saavutada kompromissse pärimustega viib ta järjekindlusetusse. Selgema-jooneliste poliitiliste utopiate kujundamiseks näib tal puuduvat fantaasia või julgus. Liialt ripub ta silmanähtava ja oleva küljes.

Teadmisterohkuse ja kireva mitmekesisuse koorem näib olevat teda vahel liiga väsitanud nende täiesti järjekindlaks süstematiseerimiseks. Ja lõppeks on ta oma tarkusele pisut edev, kaldudes tõekspidamiste esitamisel nendega vahel uhkeldama. Polemiseerides ta näikse kohati kõnelevat oma vastaseist veidi mööda (näit. Platoni kommunismi arvustades). Need puudused jäävad siiski väga tagasihoidlikesse piiridesse ja meil jääb teoseid lugedes autorist üldmulje kui võrdlemisi vägagi objektiivsest avarate huvidega inimesest, kes oma arusaamiste kohaselt otsib äärmuste vahel õige teadmise ja toimimise keskteed.

Keeruline oli saatus ühel osal Aristotelese pärandist, mida ei mainita säilinud testamendis või testamendikatkes, nimelt tema raamatukogul, mis hõlmas ka Aristotelese teoste originaalkäsi- kirjad. Esmalt sattus see Aristotelese tähtsama õpilase, peripateetilise kooli teise juhataja Theophrastose kätte. Viimane pärandas kõik oma raamatud Korsikose pojale Neleusele Skepsises Väike-Aasias. Neleuse pärijad hindasid raamatukogu peamiselt ta rahalise väärtuse pärast. Kui Pergamoni kuningad, kelle maa-allas Skepsis kuulus, hakkasid raamatuid koguma Pergamoni hiiglaraamatukogu asutamiseks, peitsid Neleuse järglased, oma aarde kaotaminekut kartes, ta

ühthe keldrisse, kus niiskus ja putukad käsikirju kaua raskelt kahjustasid. Lõpuks leidis keegi rikas raamatusõber, kes kogu ostis ja Ateena viis. A. 86 e. Kr. röövis Sulla Ateenat vallutades ta sealt ja viis Rooma, kus mitu õpetlast katsus restaureerida, korrastada ja kommenteerida paljud kannatanud tekste. Tähtsaim neist oli Andronikos Rhodoselt, kes viimistles esimesed sisu järgi korraldatud Aristotelese ja Theophrastose teoste koguväljaanded.

XIII.

MÄRKUSI ARISTOTELESE KOHAST FILOSOOFIA AJALOOS.

Võib-olla on „jumalik“ Platon Euroopa mõtteilma enam mõjutanud kui Aristoteles, aga tema mõju immitses kaudsemalt, jäi vähem seotuks meistri nimega. Teisiti oli lugu Aristotelesega. Th. Gomperz kirjutab tema menust kokkuvõtlikult ja ühtlasi reljeefselt: „Aristotelese võiduteed pole millegagi võrrelda. Poolteist aastatuhat pärast tema surma nimetab suur keskaja luuletaja teda „tarkade meistriks“. Kristliku Euroopa kirikukogud neavad iga kõrvalkaldumist paganliku mõtleja metafüüsilistest põhiõpetustest; mõnigi tuleriit loidab tema vastaste hävitamiseks. Kristlaste poolt kõrgeksülistatu on muutunud ühtlasi islami maailma ebajumalaks. Bagdadis ja Kairos, Cordovas ja

Samarkandis juhib Aristoteles mõtlejaid. Risti-
sõitjad ja moslemid unustavad oma tüli, üks-
teisest üle pakkudes kreeka targa kiitmises.“
Kummaline, et selle oma rahvusest nii teadliku ja
barbaritele ülalt alla vaatava helleeni tarkuse pi-
did keskajal uuesti Euroopasse tooma semiidid,
araablased ja juudid, kes ise olid Aristotelese
teosed ära kirjutanud süürlasilt!

Veel on kummaline, et Aristotelese mõju
antiikajal avaldus hoopis teisiti kui keskajal.
Aristotelese õpilasi peripateetilises koolis ise-
loomustab hoolas faktide kogumine ja korralda-
mine, igasugused erialalised uurimused, olgu siis
botaanikas, muusika teoorias, kreeka kultuuri-
loos või mujal. Hulk hellenistliku ajastu õpetlasi,
nagu geograaf ning astronoom Ptolemaios ja
arst Galenos on oma mõtlemise ja uurimise põhi-
suunad saanud peripateetiliselt koolilt ja veel
suurem hulk neist töötas tarvitades Aristotelese
terminoloogiat ja süstemaatikat. Keskajal aga
mõjus Aristoteles enam empiiriliste üksiktea-
duste edu pidurdavalt kui soodustavalt. Siis
ülistati esijoones ta loogikat ja metafüüsikat
ning püüti viimast kooskõlastada kirjku doktri-
nidega. Tema arvamusi kasutati mõnigi kord
aksioomidena teisitimõtlejate vaikima sundimi-
seks.

Meie aeg on juba kaugel Aristotelese jumal-
damisest, samuti pole meil vaimse vabaduse eest
võideldes enam vaja teda ägedasti eitada. Nüüd
võivad rahulikele vaatlejaile enamvähem selguda
ta töö suured edasiviivad jooned, nagu seniole-
matus puhtuses abstraktne mõtlemine, mille

klassiliseks avalduseks jääb Aristotelese loogika, ja paljude (isegi veel nüüd kasutatavate) mõistete ja oskussõnade piiritlemine; esimesed suuremad süstematiseerimise ja liigitamise katsed, haruldane taip mingi teemaga seotud probleemide totaalsuse jaoks; püüe metafüüsikat puhastada müütilistest ja metafoorilistest sugemeist ning sobitada seda kogemuslike teadmistega maailmast. Edasi nähtuste sihipärasuse hõlmavaim esitus ja rakendamine omamoodi väga terviklikku, kuigi meile juba sobimatuks muutunud maailmapilti. Suured sammud edasi eetika objektiveerimises, selle rajamises inimlikule ja mai-sele, isiku eetilise autonoomia rõhutamises ja lõpuks riigimõiste immutamises eetikaga.

Muidugi on meie päevil paljud tema seisukohtadest vananenud. Isegi katoliku filosoofide juures, kes nii truult on pooldanud Aristotelese metafüüsikat Aquino Thomase poolt ülevõetud ja muudetud kujul, leidub hääli, kes soovivad loobuda hülmorfistlikust, s. o. aine ja vormiga kui olevat konstitueerivate ja põhjustavate teguritega opereerivast metafüüsikast, sest moodne füüsika tuleb toime arvestamata aristoteleslike vorme, püüdes kõik seletada lähtudes aine või energia pisimaist üksikosadest, olgu siis kõne all molekulid, aatomid, protoonid, kvandid või muud. Seevastu näeme moodsas bioloogias, füsioloogias ja psühholoogias jälle tugevnevaid tendentse rõhutada orgaanilise ja psüühilise maailma nähtuste sihipärasust ning mõttekust, samuti kui terviku määravat mõju osadesse. Sihipärasust ei seletata enam nii kergesti ja sageli

nagu XIX sajandi teisel poolel organismis toimuvate füüsikaliskemiliste protsesside väljendusena, aina harvemini võrreldakse organismi masinaga: raske on kujutella vägagi keerukat masinat, millel esineksid organismile omased sigimise ja regeneratsiooni protsessid. Küsimust, kas organismide omapärasusi ja otstarbekust saab viimseni seletada ümbrusele kohanemise varal või tuleb siin mingisugune osa omistada erilistele mittemehaanilistele sihti määravaile tegureile, näib olevat lõplikult vastamata veel tänapäevagi teaduses. Meie päevil ei tunküll läbilöönumat teleoloogilist (otstarbekohasuse) metafüüsikat, kuid ometi armastatakse orgaanilises maailmas mehaanilise põhjuslikkuse kõrval aina enam puhtempiirilisel rõhutada sihipärasusi. Ehk on kaasaegne teadus, kus kvantitatiivne ja mehaanilis-kausaalne vaatlusviis nii tagajärjekalt kindlustunud, kutsutud uuesti ja kainemalt taasleiutama ka oleva teleoloogilist külge.

Küllap on vananenud mõtteid ka Aristotelese eetikas ja poliitikas, näit. suhtumine orjadesse, barbaritesse ja naistesse või kehalise töö halvaks panu. Kahtlemata aga on siingi mõndagi üle aegade ulatuvat. Nii jäävad igavesti nooreks kõlbelise isiksuse autonoomsuse rõhutamine ja manitsus tegutseda ning tunda teades oma mõõtu, mis on mõeldud täie mõõduna, samuti *Poliitikas* väljendatud mõte, et õiges riigis teostatakse võimu selleks, et üldsus võiks elada voruslik-õnnelikult, mitte üksikute omakasu huvides. Juba eelpool rõhutasime Aristotelese loo-

gika ja paljude tema loodusteaduslike tähe-
duste vananematust.

Hoolimata paljudest eksimustest ja sõltumi-
sest omast ajast ning miljööst jääb Aristotelese
teaduslik töö üheks inimvaimu suurimaist saavu-
tistest nii selle tõuke pärast, mis ta andis tea-
duste arenemisele antiikajal, kui ka sellegi poo-
lest, mis temast kehtib veel tänapäevalgi.

Kasutatud kirjandust.

- Baumstark, A.* Syrisch-arabische Biographien des Aristoteles. Dissertation. Leipzig 1898.
- Durant, W.* Lood filosoofia ajaloost I. Tartu 1936.
- Goedeckemeyer, A.* Aristoteles. München 1922.
- Gomperz, Th.* Griechische Denker III. 3. und 4. Auflage. Berlin u. Leipzig 1931.
- Jaeger, W.* Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung. Berlin 1923.
- Kafka, G.* Aristoteles. München 1932.
- Leisegang, H.* Hellenistische Philosophie. Breslau 1923.
- Lewes, G. H.* Aristotle. London 1864.
- Litvinova, E. Th.* Аристотель. С-Петербургъ 1892.
- Siebeck, H.* Aristoteles. 4. Auflage. Stuttgart 1922.
- Stahr, A.* Aristotelia I, II. Halle 1830, 1832.
- Thomson, J. A. K.* Plato and Aristotle. Third impression, London 1932.
- Ueberweg, Fr.* Grundriss der Geschichte der Philosophie I (Das Altertum, herausgegeben von K. Praechter). 12. Auflage. Berlin 1926.
- Willamowitz-Moellendorf, U.*
Aristoteles und Athen I, II. Berlin 1893.
- Zielinski, Th.* Педагогическия възрѣния Платона и Аристотеля. С-Петербургъ 1916.
- Aristotelese filosoofilised teosed E. Rolfes'i, A. Busse' ja A. Gudeman'i saksakeelses tõlkes Leipzigi ilmutavast seeriast „Philosophische Bibliothek“. Pikem tsitaat *Loomade osadest* ja Aristotelese testament toodud W. Jaeger'i teose *Aristoteles* järgi.

Sisukord.

	Lk.
I. Sünnipaik ja lapsepõlv	5
II. Kreeka filosoofiast enne Aristotelest . .	12
III. Aristoteles Akadeemias	28
IV. „Rännuaastad“	42
V. Meistriaastad	58
VI. Aristotelese teoseist. Loogika rajamine . .	67
VII. Metafüüsika	75
VIII. Loodusfilosoofia, loodusteadus, psühho- loogia	84
IX. Eetika	100
X. Poliitika ja pedagoogika	108
XI. Kunstifilosoofia	119
XII. Elu lõpp	122
XIII. Märkusi Aristotelese kohast filosoofia ajaloos	134
Kasutatud kirjandust	139

BIOGRAAFILINE SEERIA

SUURMEESTE ELULOOD

Nr.	1. Roald Amundsen	H. 1.50	Nr.	23. Faraday	H. 1.50
	2. Isaac Newton	" 1.50		24. Gladstone	" 1.50
"	3. Muhamed	" 1.50	"	25. James Cook	" 1.50
"	4. Abraham Lincoln	" 1.50	"	26. James Watt	" 1.50
"	5. Honoré de Balzac	" 1.50	"	27. Jeanne d'Arc	" 1.50
"	6. Ignatius Loyola	" 1.50	"	28. Augustinus	" 1.50
"	7. Victor Hugo	" 1.75	"	29. Jaan Poska	" 1.50
"	8. Aleksander Suur	" 1.75	"	30. Fr. Nietzsche	" 1.50
"	9. Thomas Alva Edison	1.50	"	31. Richelieu	" 1.50
"	10. Vergilius	H. 1.75	"	32. H. M. Stanley	" 1.50
"	11. Aleksis Kivi	" 1.75	"	33. F. Dostojevski	" 1.50
"	12. Louis Pasteur	" 1.75	"	34. Gustav II Adolf	" 1.50
"	13. Charles Darwin	" 1.50	"	35. Eugène Delacroix	" 1.50
"	14. George Washington	" 1.75	"	36. Francisc. Assisi'st	" 1.50
"	15. Michelangelo	" 2.—	"	37. Kopernik	" 1.50
"	16. L. Beethoven	" 1.50	"	38. Elisabeth	" 1.50
"	17. Giuseppe Garibaldi	1.75	"	39. Józef Pilsudski	" 1.50
"	18. Elias Lönnrot	" 1.50	"	40. Villem Reiman	" 1.50
"	19. Richard Wagner	" 1.50	"	41. Voltaire	" 1.50
"	20. Cervantes	" 1.50	"	42. Adam Smith	" 1.50
"	21. Jakob Hurt	" 1.50	"	43. Th. W. Wilson	" 1.50
"	22. Caesar	" 1.50	"	44. Aristoteles	" 1.50

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s.
 6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa:
 Kr. 3.—, 2.50, 1.25 ja —.75. Kummagi esimese osamaksu
 tasumise järel saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase
 osamaksu tasumise järel 1 raamat. Kõide: iluköide
 50 senti eksemplarilt ja 2 kr. 50 s. 6 eksemplarilt. Rahva-
 raamatukogu-köide 40 senti eksemplarilt.

Teised elulood (eelmistest erinevais kaustades)
 A. Kallas: Täheleend (Koidula elulugu) H. 3.50
 A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö " 1.30
 A. Raag: Elisabet Aspe elu ja looming " 1.—
 R. Rolland: Tolstoi elu " 2.—
 Elmised kalingurköites 1 kr. 50 s. kallimad.
 A. Maurois: Ariel ehk Shelley elulugu " 2.—
 Iluköites 50 s. kallim.

Tellimishind 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka
 osakaupa: 3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 1. aprilliks, 1 kr. 25 s.
 1. juuliks ja 75 s. 1. oktoobriks. Poolaastas (3 nr.) 4 kr.,
 üksiknumber 1 kr. 50 s.

Kõide: iluköide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahva-
 raamatukogu-köide iga number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi jooksvale postiarvele
 nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna
 ettesaatmisel kannab saatekulud Selts. Jooksvat aastakäiku
 saab tellida ajakirjana ka kõigist postiasutistest.

ELAV TEADUS NR. 1—47.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
- " 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
- " 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
- " 4. Otstarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Remmel.
- " 5. Vana-maailma hukkumine. Kirj. prof. G. Ferrero.
- " 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
- " 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
- " 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. prof-d Hearnshaw ja Cole.
- " 9. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
- " 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
- " 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
- " 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
- " 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep.
- " 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig.
- " 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
- " 16. Eesti kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
- " 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
- " 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
- " 19. Lapsepõlv ja iseloom. Kirj. A. Elango.
- " 20. Rõivastuskunst ja mood. Kirj. A. Remmel.
- " 21. Enesearendus ja edasiõppimine. Kirj. A. Kurvits.
- " 22. Itaalia renessanss I. Kirj. prof. W. Söderhjelm.
- " 23. Sissejuhatus kunstivooludesse. Kirj. A. Aspel.
- " 24. Romantika ja realism. P. Kogani jt. järgi H. Paukson.
- " 25. Lühike eesti kirjanduslugu. Kirj. Fr. Tuglas.
- " 26. Erakonnad Eestis. Kirj. E. Laaman.
- " 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine. Kirj. prof. K. Ramul.
- " 28. Eesti kroonika 1933. Kirj. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino. V. Koern.
- " 30. Raamat ja tema sõbrad. Kirj. Fr. Puksov.
- " 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs. Kirj. K. Holtzmeyer.
- " 32. Aine saladused. Aatomid ja molekulid. Kirj. W. Bragg.
- " 33. Uued teed toitluses. Kirj. O. Kesk.
- " 34. Elekter igapäevases elus. Kirj. A. Põdrus.
- " 35. Aur, tuli ja vesi. Jõumasinad. Kirj. E. Kokker.
- " 36. Mis on „hing“? Kirj. prof. dr. Eino Kaila.
- " 37. Uuem eesti kunst. Kirj. R. Paris.
- " 38. Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatsed. E. Laaman.
- " 39. Eesti kroonika 1934. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 40. Prantsusmaa ja Euroopa. Kirj. A. Aspel.
- " 41. Vana-Eesti rahvakultuur. Kirj. G. Ränk.
- " 42. Meie metsloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
- " 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik. Kirj. dr. med. H. Madisson.
- " 44. Mis on elu? Bioloogia põhiküsimusi. Kirj. V. Lao.
- " 45. Maailma usundid. Kirj. prof. E. Tennmann.
- " 46. Mis on „vaim“? Kirj. prof. Eino Kaila.
- " 47. Meie koduloomad. Kirj. K. A. Hindrey.

ELAV TEADUS NR. 48—80.

- Nr.48. Poliitilised peavoolud. Redig. prof. P. Tarvel.
" 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Redig. O. Urgart.
" 50. Eesti kroonika 1935. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
" 51. Lühike eesti raamatu ajalugu. Kirj. Jaan Roos.
" 52. Inglased, nende iseloom ja Inglismaa. Kirj. André Maurois.
" 53. Sport ja kehaline kasvatus. Kirj. A. Klumberg-Kolmpere.
" 54. Eesti ühiskond. Kirj. Ed. Laaman.
" 55. Eesti rahvakunst. Kirj. Tiiu Kadak.
" 56. Lood filosoofia ajaloost I. Kirj. Will Durant.
" 57. Maailmaruum ja tähed. Kirj. A. Kipper.
" 58. Naine ja naisliikumine. Kirj. Vera Grüntal-Poska.
" 59. Korporatiivne ühiskond. Kirj. Juhan Vilms.
" 60. Euroopa ja maailmapoliitika. Kirj. Gr. Bienstock.
" 61. Lood filosoofia ajaloost II. Kirj. Will Durant.
" 62. Eesti kroonika 1936. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
" 63. Eesti majandus. Janusson, Joa, Krepp, Rannes, Asper jt.
" 64. Lühike maailma ajalugu I. Kirj. H. G. Wells.
" 65. Lood filosoofia ajaloost III. Kirj. Will Durant.
" 66. Läti kultuurilugu. Kirj. M. Pukits.
" 67. Hüpnos ja sugestioon. Kirj. A. Kronfeld.
" 68. Lühike maailma ajalugu II. Kirj. H. G. Wells.
" 69. Eesti ürgaeg. Kirj. R. Indreko.
" 70/71. Kirjad emale I—II. Kirj. dr. med. W. Stekel.
" 72. Käekiri ja iseloom. Kirj. F. Wittlich.
" 73/74. Abielu ja armastus. Kirj. A. Elango.
" 75. Eesti kroonika 1937. Tammer, Taklaja, Kalamees, Elango jt.
" 76/77. Tänapäeva Saksamaa. Kirj. Ed. Laaman ja L. Kahkra.
" 78. Tänapäeva Ameerika. Kirj. H. Mäelo.
" 79. Kirjad emale III. Kirj. dr. med. W. Stekel.
" 80. Önnelikud skandinaavlased. Kirj. E. Schreiber. j. t.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—; 12 eri raamatu hindade Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—.
Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50, 1 raamat Kr. —.50; rahvaraamatukogu-kõide Kr. —.40 iga raamat.
Alaseeria **Uue kodu käsiraamatud** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ning nägus as kalingurkõites Kr. 6.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aastakäiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja

EESTI KIRJANDUSE SELTSILT TARTUS.

Lugupeetud lugejaid palutakse teatada oma arvamusi ja soove Elava Teaduse kohta.

- 112

A

8451

96 875

HIND 1 KR. 50 S.